

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

MATEJA SMODIŠ

**POLITIČNA KULTURA V
POSTKOMUNISTIČNIH DRŽAVAH VZHODNE-
SREDNJE EVROPE**

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA 2008

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

MATEJA SMODIŠ
MENTOR: DOC. DR. MATEVŽ TOMŠIČ

**POLITIČNA KULTURA V
POSTKOMUNISTIČNIH DRŽAVAH VZHODNE-
SREDNJE EVROPE**

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA 2008

*Vzorcev obnašanja,
tistega,
kar vodi delovanje ljudi v politiki,
ni mogoče spremeniti v eni sami generaciji.
In to je politična kultura.¹*

¹ Lukšič 2006: 48.

POLITIČNA KULTURA V POSTKOMUNISTIČNIH DRŽAVAH VZHODNE-SREDNJE EVROPE

Pričujoče diplomsko delo obravnava politično kulturo v postkomunističnih evropskih državah. Namen tega dela je predvsem izpostaviti bistvene značilnosti in vidike politične kulture v nekdanjih komunističnih državah vzhodne-srednje Evrope in ugotoviti pomen ter vlogo politične kulture pri vzpostavitvi in zagotavljanju demokratične stabilnosti. V prvem delu je tako poudarek na samem odkrivanju odnosa med demokratično politično kulturo in strukturo političnega sistema, kasneje pa se delo osredotoči na problematiko postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope. Pri tem je poudarek predvsem na zgodovinskem dejavniku, pri čemer je ovrednotena tako predkomunistična kot tudi komunistična politična in kulturna tradicija omenjenih držav. Kot ključna problema politične kulture v novih demokracijah pa sta izpostavljena njena heterogenost oz. prisotnost avtoritarnih, egalitarističnih in paternalističnih elementov na eni strani ter hkrati pomanjkanje difuzne podpore demokratičnim institucijam in nizka stopnja zaupanja v soljudi na drugi strani. Na koncu se delo dotakne še politične kulture postkomunistične politične elite kot tistega akterja, ki ima pri ohranjanju politične stabilnosti v državah s fragmentirano politično kulturo pomembno vlogo.

Ključne besede: politična kultura, demokratične vrednote, demokratična stabilnost, postkomunizem, vzhodna-srednja Evropa.

POLITICAL CULTURE IN POST-COMMUNIST STATES OF EAST-CENTRAL EUROPE

Present final work discusses the political culture in post-communist states of Europe. Its purpose is above all to expose key characteristics of political culture in ex-communist states of East-Central Europe, and to determine the meaning and the role that political culture plays in the processes of establishing and maintaining a democratic stability. In its first part, this work focuses on discovering of a relationship between the democratic political culture and the structure of a political system. Later on, the work focuses on the problems of post-communist states of East-Central Europe themselves. Thereby the stress is laid on the historical factor, where the period before communism as well as communist political and cultural tradition of above mentioned states is evaluated. Heterogeneity or presence of authoritarian, egalitarian and paternalistic elements on the one hand and lack of diffuse support for democratic institutions together with low levels of interpersonal trust on the other hand, raise as key problems of political culture in new democracies. In the end, the work yet refers to the political culture of post-communist political elite as the actor that plays an important role by maintaining political stability in states with fragmented political culture.

Key words: political culture, democratic values, democratic stability, post-communism, East-Central Europe.

KAZALO

1. UVOD	7
2. OPREDELITEV OSNOVNIH POJMOV	12
2.1 Politična kultura – izvor pojma in njegova vsebina	12
2.2 Tipi politične kulture	14
2.2.1 <i>Parohialna politična kultura</i>	<i>16</i>
2.2.2 <i>Podložniška politična kultura</i>	<i>16</i>
2.2.3 <i>Participativna politična kultura</i>	<i>17</i>
2.3 Strukturiranost politične kulture	19
3. POLITIČNA KULTURA IN DEMOKRACIJA	23
3.1 Pomen kulturnega okolja in kulturne modernizacije za razvoj demokratične politične kulture	23
3.2 Vloga politične kulture pri vzpostavitvi in stabilizaciji demokracije	26
3.2.1 <i>Demokratični prehod, konsolidacija in stabilizacija</i>	<i>27</i>
3.2.2 <i>Demokratična politična kultura – dejavnik stabilizacije demokracije ali njen rezultat?</i>	<i>31</i>
3.2.3 <i>Legitimnost in zaupanje v soljudi kot ključna elementa demokratične politične kulture</i>	<i>34</i>
4. KLJUČNE ZNAČILNOSTI IN PROBLEMI POLITIČNE KULTURE V POSTKOMUNISTIČNIH DRŽAVAH VZHODNE-SREDNJE EVROPE	38
4.1 Splošni zgodovinski, kulturni in geografski okvir držav vzhodne-srednje Evrope	38
4.2 Civilizacijska (ne)kompetenca?	42
4.3 Fragmentiranost politične kulture in njene posledice	46
4.3.1 <i>Egalitarizem in paternalizem – latentna grožnja novim demokracijam?</i>	<i>48</i>
4.3.2 <i>Odnos do različnih vidikov demokracije</i>	<i>51</i>
4.3.3 <i>Problem zaupanja v soljudi</i>	<i>57</i>
4.4 Politična kultura postkomunistične politične elite	59

5. ZAKLJUČEK.....	62
6. LITERATURA IN VIRI	66
6.1 Samostojne publikacije, članki v publikacijah in drugi viri.....	66
6.2 Internetni viri	71

SEZNAM TABEL

<u>Tabela 2.1</u> : Almondova tipologija demokratičnih političnih sistemov.....	21
<u>Tabela 4.2</u> : Podpora nedemokratičnim alternativam (odstotek tistih, ki delno ali povsem podpirajo določeno obliko nedemokratične vladavine.....	55
<u>Tabela 4.3</u> : Zaupanje v državne institucije (delež tistih, ki jim zaupajo).....	56

1. UVOD

Po padcu komunizma v vzhodni Evropi so novonastale države formalno sprejele demokratično ureditev, s čimer se je pot demokratizacije za njih šele začela. Več kot desetletje po tem so nekatere od njih kot uspešne demokracije postale del razširjene Evropske unije. Pa vendar se ob tem postavlja vprašanje, kako stabilna je pravzaprav njihova demokracija, ali je torej zmožna preživeti tudi na dolgi rok. Kar nekaterim teoretikom (Inglehart 1997) poraja dvome v stabilnost novih demokracij, je predvsem njihova zgodovinska izkušnja komunizma ter s tem povezano pomanjkanje demokratične tradicije. Zgodovinskega razvoja in preteklih kulturnih vzorcev pač ne gre zanemariti in različni teoretiki so si danes večinoma enotni glede tega, da predstavlja kultura enega od (pomembnih) dejavnikov v razvoju neke družbe (glej Adam in drugi 2005: 15). Vendar pa se na tej točki začenjajo tudi teoretska razhajanja.

Gre predvsem za vprašanje 'zakoreninjenosti' kulturnih orientacij ter možnosti in dinamike njihovih sprememb. Širše gledano, gre za razlike v definiciji pojma kulture, kar W. Mishler in D. Pollack imenujeta 'globinska' in 'površinska' (thick and thin) definicija kulture (Mishler in Pollack 2003). Medtem ko prvi pristop poudarja koncept kulture kot nekaj zgodovinsko danega, globoko zakoreninjenega in relativno težko spremenljivega – skratka nekaj, kar predhodi in oblikuje tako naše obnašanje kot tudi značaj institucij –, izpostavlja 'površinska' definicija kulture nenehno spreminjanje vedenjskih vzorcev in vrednotnih orientacij kot odgovor na institucionalne (socialne, ekonomske, politične) spremembe (glej Mishler in Pollack 2003: 239–243). »Kultura je ustvarjena. Oblikujejo jo institucije in obnašanje, kakor tudi sama oblikuje njih« (Mishler in Pollack 2003: 243). Kultura je tu pojmovana kot dinamičen proces, zato je njena 'usodnost' veliko manjša, če ne že minimalna ali nična. V svojem 'najožjem' delu se 'površinska' definicija kulture

namreč nevarno približuje takim razlagam delovanja družbe in posameznikov, ki vpliv kulturnih dejavnikov popolnoma izključujejo².

Oba zgoraj omenjena koncepta kulture imata tako svoje prednosti kot tudi pomanjkljivosti. Ko govorimo o razvoju ali značilnostih neke družbe, je vsekakor treba upoštevati dejavnik preteklosti, se pravi zgodovinske izkušnje in kulturne vzorce, izoblikovane v preteklosti, obenem pa njihovega pomena ne smemo absolutizirati. V tem smislu je treba na zgodovinski razvoj in kulturno ozadje gledati predvsem kot na tisti dejavnik, ki »lahko vpliva na situacijo dane družbe v sedanosti« (Adam in drugi 2005: 8). Ali celo več – historično ozadje je »obča podlaga, ki se na ta ali oni način zasidra v zgodovinsko zavest prebivalcev, v oblikovanje politične kulture« (Kolenc 2002: 188) in tako predstavlja bodisi vzpodbujevalni bodisi zaviralni dejavnik v razvoju neke družbe. Zgolj institucionalne spremembe same po sebi namreč ne pomenijo avtomatično tudi sprememb v navadah in vrednotah ljudi, ki bi bile skladne s temi spremembami (Inglehart 1997, Adam in drugi 2005). Hkrati pa je treba vedeti, da kultura ni edini, temveč (zgolj) eden izmed relevantnih dejavnikov v procesih sprememb ter da tudi kultura – kakorkoli že jo pojmuje – ne nastaja v vakuumu, temveč v procesu interakcij tako socialnih akterjev kot tudi institucij.

V pričujoči nalogi, ki se ukvarja z vprašanjem politične kulture v novih demokracijah in z njenim pomenom za politično stabilnost, bomo tako poskušali združevati oba zgoraj omenjena pogleda na kulturo; izključevanje enega ali drugega bi namreč pomenilo redukcionizem in bi neizogibno vodilo v determinizem take ali drugačne vrste³.

² Mishler in Pollack kot primer tega navajata Webrovo teorijo racionalne izbire, kjer delovanje oz. izbire posameznikov vodijo racionalni motivi. Razlike v obnašanju in držah posameznikov se tako razlaga kot posledico socialne situacije, interesov ali socialne strukture (glej Mishler in Pollack 2003: 241).

³ Absolutiziranje pomena kulturnih faktorjev bi namreč vodilo v kulturni determinizem, medtem ko bi popolno relativiziranje kulturnih faktorjev ali pojmovanje kulture kot zgolj derivata nekih drugih (na primer ekonomskih, političnih) razmerij vodilo v determinizem druge vrste.

Naj se na tem mestu ustavimo še pri vprašanju metodologije oz. pristopa k raziskovanju politične kulture. V zadnjih letih je nedvomno prevladujoč kvantitativni pristop k preučevanju politične kulture, kar pomeni, da je politična kultura več ali manj stvar javnomnenjske raziskave (Lukšič 2006). Podatki, zbrani na takšen način imajo namreč to prednost, da jih je moč kategorizirati in tako medsebojno primerjati politične kulture različnih držav. Pionirja tega pristopa sta Almond in Verba (1963), ki sta politično kulturo izbranih držav empirično preučevala v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja, in sicer s pomočjo podatkov, zbranih z javnomnenjskimi anketami. Ravno tak pristop, ki se upira zgolj in samo na mnenja, je največkrat tarča različnih kritik zagovornikov drugačnega pristopa (Plasser in Ulram 1996, Pribersky 1996, Zver 2002, Lukšič 2006). V zvezi s tem pravi Lukšič naslednje:

Pozornost na usmerjeno in dirigirano samopercepcijo, ki jo vzpostavljajo ankete, lahko vodi le v preštevanje, razvrščanje v skupine in drugačna barantanja z mnenji /.../ Os politične kulture niso posamične vrednote, kot trdi med drugim Almond, temveč predstava, da je politično kulturo mogoče reducirati na vrednote ali celo na mnenja (Lukšič 2006: 39, 40).

Navkljub številnim kritikam in pomanjkljivostim kvantitativnega pristopa pa je treba vedeti, da so kvantitativni podatki vendarle osnovni in nepogrešljiv del primerjalnih študij politične kulture, kajti študije take vrste že same po sebi zahtevajo podatke, zbrane s pomočjo mednarodno standardiziranih vprašalnikov (Plasser in Ulram 1996). Kot korekcijo takega pomanjkljivega in redukcionističnega pristopa pa zato številni kritiki zahtevajo kombiniranje kvantitativnih podatkov s kvalitativnimi. Slednji so namreč »nepogrešljivi za boljše razumevanje dinamike sprememb v politični kulturi« (Plasser in Ulram 1996: 7). Tako se pojavljajo zahteve po bolj celostnem preučevanju politične kulture, ki bi vključevalo tudi drugačne, bolj deskriptivne pristope, kot na primer analize simbolnih dimenzij v politični kulturi

(Pribersky 1996). Tak pristop je namreč bistvenega pomena tudi – in še zlasti – kadar gre za raziskovanje politične kulture v postkomunističnih državah⁴.

Namen pričujoče diplomske naloge je kritično predstaviti ključne značilnosti in vidike politične kulture v nekdanjih komunističnih državah vzhodne-srednje⁵ Evrope in ugotoviti pomen, ki ga ima politična kultura za nadaljnji razvoj oz. utrjevanje demokratičnosti teh družb. Da pa bi sploh lahko govorili o značilnostih politične kulture in njeni vlogi v novih demokracijah, si je treba najprej pogledati, kakšen je sploh odnos med politično kulturo in demokracijo. Z ozirom na to sestoji diplomatska naloga v grobem iz dveh delov. V prvem delu bomo poskušali opredeliti sam pojem politične kulture, poiskati njegove izvore ter ugotoviti, kakšna je pravzaprav povezava med vrednotami neke družbe – se pravi kulturnim okoljem – in demokracijo ter kakšno vlogo imajo kulturni dejavniki pri stabilizaciji demokracije. V drugem delu pa se bomo osredotočili na nekatere vidike in probleme politične kulture v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope. Pogledali bomo, katere so tiste bistvene značilnosti, ki opredeljujejo politično kulturo v omenjenih državah. Še posebej nas zanima, kakšen je pomen preteklega razvoja, torej specifičnih zgodovinskih in kulturnih dejavnikov (se pravi tako predkomunistične kot tudi komunistične politične in kulturne tradicije) za

⁴ Postkomunistične države se namreč pri preučevanju politične kulture s pomočjo kvantitativnih podatkov in 'primerjanju' z zahodnimi demokracijami srečujejo še s številnimi drugimi problemi. Prvi se tiče pomanjkanja podatkov, in sicer gre za to, da se omenjeni podatki v teh državah zbirajo šele od leta 1990. Tu je potem še problem vzpostavitve ustreznih kriterijev za primerjanje demokratičnih sprememb Vzhoda in Zahoda, glede na to, da gre pri procesih demokratizacije enih in drugih držav za časovno – in s tem tudi vsebinsko – razliko petdesetih let (glej Plasser in Ulram 1996: 5,6). Pravzaprav gre pri transformaciji držav vzhodne-srednje Evrope za tako imenovan proces »trojne tranzicije, to je spremembe političnega, ekonomskega in socialnega sistema /.../ Gre za zgodovinsko unikaten tip družbene transformacije« (Tomšič 2002: 133). Prav zato je primerjanje postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope z drugimi toliko težje, saj trendi iz zahodnih držav ne morejo služiti kot kriterij ocenjevanja sprememb v državah vzhodne-srednje Evrope (Plasser in Ulram 1996).

⁵ Konkretno gre za naslednje države, ki so predmet našega zanimanja: Češka, Madžarska, Poljska, Slovaška ter Slovenija.

oblikovanje politične kulture v teh državah ter kakšne posledice ima to za stabilizacijo demokracije. V zvezi s tem sta naši predpostavki naslednji:

- Ključna značilnost, ki pomembno opredeljuje politično kulturo v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope, je njena razcepljenost oz. fragmentiranost.
- Zgoraj omenjena fragmentiranost politične kulture ima lahko negativne posledice za stabilizacijo demokracije v teh državah.

Naša prva predpostavka o razcepljenosti oz. fragmentiranosti politične kulture se nanaša na obstoj različnih subkultur. To pomeni, da gre za sistemsko mešano ali heterogeno politično kulturo, sestavljeno iz različnih elementov in s tem tudi različnih – lahko nasprotujočih si – vrednotnih orientacij, pri čemer pa pomembno značilnost predstavlja prisotnost elementov (v glavnem) komunistične politične tradicije, se pravi egalitarne in paternalistične težnje oz. tako imenovana podložniška orientiranost. Druga predpostavka govori o negativnih posledicah, ki jih ima fragmentiranost politične kulture za proces stabilizacije demokracije, kar se kaže kot prisotnost negativnega odnosa državljanov do različnih vidikov demokracije – tako do demokratične ureditve kot tudi demokratičnih vrednot nasploh. Predvidevamo torej, da je za nove demokracije značilna nizka stopnja zaupanja v demokratične institucije (v primerjavi z razvitimi zahodnoevropskimi demokracijami), nezadovoljstvo z demokratično ureditvijo in nasploh antidemokratične orientacije.

Kot vidimo, izhaja naša druga predpostavka iz prve oz. se nanjo neposredno navezuje. Predpostavki nam bosta služili kot vodilo skozi celotno nalogo, za njuno testiranje pa se bomo posluževali analize literature in sekundarne analize empiričnih podatkov.

2. OPREDELITEV OSNOVNIH POJMOV

2.1 *Politična kultura – izvor pojma in njegova vsebina*

Kot ugotavlja Lukšič (2006), je bil pojem politične kulture v znanstveni diskurz vnesen šele v dvajsetem stoletju. Uporabljal se je pretežno na področju antropologije, filozofije in sociologije (glej Lukšič 2006: 34). Koncept politične kulture tu še ni bil posebej opredeljen, nanašal se je predvsem na »mehki del politike« (Lukšič 2006: 34), obenem pa se je politično kulturo razumelo v kategorijah etike: »... dolgo časa so politično kulturo razumeli predvsem kot intervencijo proti nasilju ali pretnji z nasiljem, ki jo je predstavljala moderna država kot monopol sile. O politični kulturi so pisali torej predvsem tisti, ki so verjeli v boljšo politiko ali v politiko kot sredstvo za emancipacijo človeka« (prav tam).

Pomembno prelomnico v pojmovanju politične kulture predstavlja sredina petdesetih let prejšnjega stoletja, ko je vsebino tega pojma v svoji klasifikaciji političnih sistemov natančneje opredelil Gabriel A. Almond; politično kulturo je definiral kot »določen vzorec usmerjenosti v politično akcijo« (Almond v Lukšič 2006: 37). S tem je pojem politične kulture pravzaprav šele dobil svojo moderno vsebino, kakršno v osnovi poznamo še danes. V empirični študiji politične kulture posameznih držav z naslovom »The Civic Culture« sta Gabriel Almond in Sidney Verba politično kulturo na ravni nacije opredelila kot »posebno porazdelitev orientacijskih vzorcev nasproti političnim objektom« (Almond in Verba 1963: 14, 15). Pri tem politične orientacije zajemajo tri dimenzije, in sicer:

- kognitivno, ki se nanaša na znanja oz. verovanja o političnem sistemu, njegovem delovanju ter vlogah v političnem sistemu in njihovih nosilcih; ta dimenzija zajema tako 'input', se pravi procese, ki v političnem sistemu potekajo 'od spodaj navzgor' (sem spadajo različni načini izražanja interesov in zahtev v politiki, ki potekajo pretežno preko političnih strank, interesnih skupin in medijev), kot tudi 'output', se pravi procese, ki potekajo

- od 'zgoraj navzdol' (sem spadajo proizvodi političnega sistema, kakršni so na primer zakoni; glavne strukture teh procesov pa predstavljajo državna administracija in sodišča),
- afektivno, ki se nanaša na občutke o političnem sistemu ter nasploh o vlogah, njihovih nosilcih in izvrševanju teh vlog v političnem sistemu,
 - vrednotno, ki se nanaša na sodbe in mnenja, se pravi vrednotenja, ki zadevajo različne politične aktivnosti in njihove nosilce.

Taka opredelitev zajema tako orientacije nasproti političnemu sistemu kot celoti (sem spadajo različna občutja, kot na primer patriotizem, odtujenost, potem dojetje in vrednotenje političnega sistema kot demokratičnega ali kako drugače, naroda kot majhnega, velikega, močnega ali šibkega) kakor tudi (ne)dojetje sebe kot političnega akterja in svoje lastne vloge v političnem sistemu (glej Almond in Verba 1963: 15, 16). Vsekakor gre za koncept, ki je predvsem psihološke narave, saj zajema občutke, znanja in vrednotenja v političnem sistemu. 'Kulturna dimenzija' politične kulture se v taki definiciji torej nanaša izključno na omenjeni psihološki značaj političnih orientacij kot internaliziranih vidikov političnega sistema. V strogem pomenu se tako definiran pojem politične kulture neposredno ne nanaša na dejansko politično delovanje oz. obnašanje, vendar pa nekateri avtorji politično kulturo posredno navezujejo tudi na dejansko obnašanje v političnem sistemu. Kot namreč ugotavlja Lucien Pye, tvorijo omenjene psihološke 'sestavine' politične kulture

temeljne predpostavke in pravila, ki vodijo obnašanje v političnem sistemu. Vključuje tako politične ideale kot tudi delujoče politične norme. Politična kultura je pojav, ki združuje psihološke in subjektivne razsežnosti politike. Politična kultura je proizvod kolektivne zgodovine političnega sistema in je potemtakem enako zakoreninjena tako v javnih dogodkih kot tudi v zasebnih izkustvih (Pye 1968: 218).

Korak naprej v smeri širitve pojma gre nedvomno tudi Stane Južnič, ki pravi, da politična kultura ni zgolj nadomestek ali zamenjava za pojme, kot so politična zavest, politična ideologija ali javno mnenje (glej Južnič 1989: 207). »Politična kultura je vsekakor vse to, je pa tudi 'nekaj več',« (Južnič 1989: 207) ugotavlja avtor, ki k pojmu politične kulture prišteva bistveno več kot Almond in Verba⁶. Politična kultura v takem pojmovanju zajema ne le tisto, kar se kaže navzven (politična stališča, postopki, procesi), ampak tudi »globlje motive, povode, vzroke in vire takega vedenja« (Južnič 1989: 208). V tem smislu lahko rečemo, da zadeva politična kultura veliko več, kot le drža, občutja in vrednotenja – gre namreč tudi za tisto, na podlagi česar se te orientacije oblikujejo in kar jih pogojuje, se pravi neka širša kulturna in politična tradicija, ki tako predstavlja za oblikovanje politične kulture nek splošni okvir in je hkrati tudi del le-te.

Nasprotna stališča o tem, kaj je sploh tisto, kar sestavlja politično kulturo in kateri so njeni vidiki, so pravzaprav tesno povezana s tem, kako posamezni avtorji pojmujejo politično kulturo. Tako je očitno, da gre pri Almondu in Verbi (1963) za 'površinski' koncept politične kulture, medtem ko Južnič (1989) ta pojem razširi in mu doda »antropološko dimenzijo« (Lukšič 2006: 52). »Politična kultura je predmet njegovega [Južničevega, op.a.] preučevanja kot kategorija, ne kot atribut posameznikov, ki ga je mogoče po dimenzijah meriti z javnomnenjskimi anketami,« (Lukšič 2006: 53) še ugotavlja Lukšič.

2.2 Tipi politične kulture

V svoji empirični študiji sta Almond in Verba (1963) razlikovala tri glavne tipe političnih kultur, in sicer parohialno, podložniško in participativno⁷. Tipologija

⁶ V politično kulturo Južnič tako poleg političnih orientacij prišteva tudi emocije, ki so kot posebni motivacijski dejavnik pomemben del politične kulture, ter politični stil, ki se nanaša na diplomacijo oz. delovanje države izven svojih meja, se pravi v mednarodnem prostoru (Južnič 1989).

⁷ Pri izbiri kriterijev za tipologizacijo politične kulture sicer obstajajo določene razlike med posameznimi teoretiki, vendar pa v glavnem vse tipologije poznajo omenjene tri osnovne tipe.

temelji na štirih sklopih kriterijev razvrščanja, in sicer na občutkih, znanjih in sodbah o političnem sistemu kot celoti, nadalje o njegovih 'input' procesih, 'output' procesih ter tudi o sebi kot akterju v političnem sistemu. Omenjeni trije tipi politične kulture, ki so rezultat take klasifikacije, so različno kompatibilni s političnimi sistemi oz. strukturami. Tako naj bi bila parohialna politična kultura najbolj skladna s tradicionalno strukturo političnega sistema, podložniška s centralizirano avtoritarno ter participativna z demokratično (glej Almond in Verba 1963: 17, 21).

Na tem mestu je treba poudariti, da gre pri taki klasifikaciji za nekakšne idealne oz. čiste tipe, ki jih v taki obliki v realnosti seveda ne najdemo, na kar sta opozorila tudi sama avtorja. Ena od večjih pomanjkljivosti je vsekakor v tem, da klasifikacija ne vključuje možnosti kulturnih sprememb kot tudi ne političnega razvoja⁸. Poleg tega je večina političnih kultur mešanih, kar pomeni, da gre za prisotnost elementov dveh ali celo vseh treh omenjenih idealnih tipov. Tako lahko na primer v večinsko participativni politični kulturi obstajajo posamezniki ali skupine z orientacijami, značilnimi za ostala dva tipa (glej Almond in Verba 1963: 21, 22). Vendar pa kljub taki pomanjkljivosti, ki jo že sama po sebi predstavlja kakršnakoli tipologizacija, ostaja le-ta »metodološko primerna pot k študiju politične kulture« (Južnič 1989: 220). Poglejmo si torej omenjene tri tipe politične kulture nekoliko podrobneje.

Naša tipologija bo tako v glavnem sledila tipologiji Almonda in Verbe (1963), na nekaterih mestih pa se bomo navezovali tudi na Južničevo (1989).

⁸ Take spremembe, opozarjata avtorja, lahko povzročijo manjšo skladnost ali celo neskladnost politične kulture s strukturo političnega sistema. O apatiji ali šibki skladnosti med politično kulturo in strukturo bi govorili v primeru, ko bi bile – kljub visoki stopnji zavesti o politični strukturi – afektivne in vrednotne politične orientacije na stopnji indiferentnosti, medtem ko bi odtujitev ali popolna neskladnost med politično kulturo in strukturo političnega sistema pomenila visoko stopnjo zavesti o strukturi (kognitivna dimenzija) in hkrati negativne občutke in vrednotenja (glej Almond in Verba 1963: 21, 22).

2.2.1 Parohialna politična kultura

Glavna značilnost, ki opredeljuje parohialno politično kulturo, je nediferenciranost političnih vlog. Pravzaprav gre v takih družbah za enotnost političnih, ekonomskih in verskih vlog, zaradi česar tudi ne obstajajo politične orientacije kot take, saj le-te niso ločene od verskih in socialnih. V parohialni politični kulturi tako ni mogoče govoriti niti o znanju, občutkih ali vrednotenju političnega sistema niti o dojetanju lastne vloge v političnem sistemu. Posameznik s parohialno politični kulturo do političnega sistema tudi nima nobenih pričakovanj (glej Almond in Verba 1963: 17, 18). Vloga politike kot take v tem primeru torej sploh ne obstaja.

Kot primer družbe s parohialno politično kulturo se omenja razne klane in plemena, ki se jih – zaradi odmaknjenosti ali tradicionalnega načina življenja – odločitve centralne nacionalne vlade skorajda ne dotaknejo (glej Almond in Verba 1963: 18). Tako lahko v nekem smislu govorimo tudi o »parohialnosti kmečkih srenj, ki jih je začelo obkrožati in izolirati mestno gospodarstvo, iz katerega je izšel moderni kapitalizem« (Južnič 1989: 225).

2.2.2 Podložniška politična kultura

Glavna značilnost tega tipa politične kulture je podrejenost državljana ali prebivalca neke skupnosti v odnosu do oblasti. Gre za izredno hierarhičnost sistema, kjer se državljan oblasti in njenim različnim vidikom (na primer zakonom in drugim procesom, ki potekajo v smeri 'od zgoraj navzdol') popolnoma podreja, po drugi strani pa sam pri političnih procesih ne sodeluje, ne izraža nobenih političnih interesov in tudi ne dojema samega sebe v vlogi aktivnega državljana. Vloga podložnika je v tem primeru v svojem bistvu pasivna – njegove politične orientacije zadevajo le politični sistem kot celoto in njegove 'output' procese, kar

pomeni, da se podložnik zaveda avtoritete oblasti in do nje praviloma⁹ goji pozitivne občutke in vrednotenja, kar pa med drugim pomeni tudi priznavanje popolne legitimnosti sistema. Vendar pa podložnik v nobenem primeru nima znanj, občutkov ali vrednotenj, ki bi zadevali bodisi 'input' procese v političnem sistemu bodisi svojo lastno politično vlogo (glej Almond in Verba 1963: 19). Prav ta »vnaprejšnja pripravljenost 'navadnega človeka', da sprejme prav posebno pasiven odnos do politike« (Južnič 1989: 226), označuje bistvo podložniške politične kulture.

Južnič ugotavlja, da je bila taka politična kultura značilna za kmeta v fevdalizmu, ko je bil le-ta še tlačan. Njen izvor je torej hierarhični fevdalni družbeni red, čeprav se lahko tak tip politične kulture ohrani tudi še dolgo potem, ko fevdalne družbene odnose že zamenjajo kapitalistični (glej Južnič 1989: 226).

2.2.3 *Participativna politična kultura*

Gre za politično kulturo, ki »ima za svojo osnovo avtonomnega in angažiranega državljana« (Tomšič 2002: 69). V participativni politični kulturi državljan ne goji političnih orientacij le do političnega sistema kot celote in njegovih 'output' procesov in struktur, temveč tudi sam aktivno sodeluje v politiki. Njegove politične orientacije torej zadevajo tako 'input' vidike kakor tudi dojetje svoje lastne vloge v politiki kot aktivne (glej Almond in Verba 1963: 19). Če uporabimo besede Staneta Južniča, je »participativna politična kultura tista, v kateri imajo ljudje možnosti sodelovanja v politiki in – kar je še posebej pomembno – se te svoje možnosti zavedajo. So potemtakem prepričani o svoji politični kompetentnosti ali

⁹ Naj še enkrat poudarimo, da v tem primeru govorimo o idealnotipski situaciji, kjer je politična kultura popolnoma skladna s političnim sistemom; pri manjši skladnosti ali celo neskladnosti bi lahko podložnik gojil različne občutke do političnega sistema – torej tudi negativne – in ga različno vrednotil, kar bi lahko pomenilo tudi zavračanje legitimnosti sistema.

pooblaščen in pričakujejo, da jim bo ta pristojnost tudi priznana» (Južnič 1963: 221).

Nujni pogoj participativne politične kulture oz. nekakšen prehod k participativni politični kulturi nedvomno predstavlja splošna volilna pravica, s katero državljani postanejo politično kompetentni in jim je dodeljena možnost izbire. Vendar pa zgolj splošna volilna pravica sama po sebi nikakor ni tudi zadostni pogoj oblikovanja participativne politične kulture (glej Južnič 1989: 222, 223). Ker je v tem tipu politične kulture izreden poudarek na vsestransko aktivni vlogi državljanca oz. civilno-družbenem angažmaju, še toliko bolj izstopa vprašanje indiferentnosti do te vloge ali celo negativnih občutkov in vrednotenja take aktivne vloge, torej njenega zavračanja. Almond in Verba indiferentnost pojasnjujeta kot posledico kulturnih ali političnih sprememb in jo uvrščata 'znotraj' same participativne politične kulture, se pravi kot njeno morebitno pojavno obliko, ki pa sicer že kaže na manjšo skladnost politične kulture s sistemom in zato tudi manjšo stabilnost političnega sistema (glej Almond in Verba 1963: 21, 22). Vendar pa je treba na tem mestu poudariti, da obstajajo tudi teorije (Berelson in drugi 1955), ki dokazujejo nasprotno – da je namreč določena mera indiferentnosti za stabilnost demokratičnega političnega sistema celo koristna. »Pretiran interes sovпада s pretirano privrženostjo in lahko doseže višek v rigidnem fanatizmu, ki lahko poruši demokratične procese /.../ Nizka stopnja interesa zagotavlja manever za politične premike, ki jih kompleksna družba potrebuje v obdobju hitrih sprememb« (Berelson in drugi 1955: 314). V tem smislu je za stabilnost sistema potrebno ohranjati določeno ravnovesje med participacijo in indiferentnostjo.

Nasprotno pojmuje Južnič indiferentnost kot nekaj, kar je v svojem bistvu nasprotno participativni politični kulturi, je torej 'zunaj' nje in časovno gledano – kot del tradicionalne miselnosti nasproti moderni – tudi pred njo. Po drugi strani pa naj bi bila prav splošna volilna pravica v modernih družbah tisti faktor, ki ukinja mejo med participativno in apatično politično kulturo, zato se le-ta vzpostavlja mimo ustavnega reda (glej Južnič 1989: 221–224). V tem smislu govori Južnič o

indiferentnosti kot o »'preostankih' določene pretekle politične prakse, ki se obnavlja mimo političnih pravic, ki so tudi z ustavo ali z zakoni dodeljene državljanom« (Južnič 1989: 222). Pri tem gre bodisi za ljudi, ki nimajo niti znanj niti sredstev za politično izražanje bodisi za »ravnodušnost 'novega stila'« (Južnič 1989: 224), kjer indiferentnost ne izhaja iz nevednosti (se pravi iz neznanja ali nerazumevanja političnega sistema, državljanskih pravic in dolžnosti), ampak se zavestno oblikuje. In prav v tem slednjem smislu, ko torej obstajata znanje in zavest o aktivni državljanski vlogi, lahko indiferentnost upravičeno umestimo v področje same participativne politične kulture.

2.3 Strukturiranost politične kulture

Že prej smo govorili o tem, da je večina političnih kultur mešanih ali heterogenih, v smislu, da vsebujejo posameznike tako s parohialnimi, podložniškimi kot tudi participativnimi političnimi orientacijami, tudi kadar eden od teh tipov bistveno prevladuje nad ostalima dvema. Povedano drugače – gre za obstoj različnih subkultur, ki so »sestavni deli politične kulture« (Almond in Verba 1963: 27). V smislu prisotnosti subkulturnih elementov so torej vse politične kulture heterogene, toda to, kakšna je sama narava teh subkultur, pomembno določa značaj politične kulture.

Almond in Verba (1963) ločujeta med dvema vrstama subkulturnih razkolov znotraj politične kulture. Prvi so tisti, kjer obstaja med skupinami različna orientiranost glede političnih 'input' in 'output' vidikov, kot so denimo različni pogledi na reševanje političnih vprašanj, medtem ko si delijo isto orientiranost glede politične strukture, kar med drugim tudi pomeni, da jo sprejemajo kot legitimno. Tako denimo lahko znotraj participativno naravnane populacije obstajajo različni pogledi glede posameznih političnih vprašanj (na primer notranjepolitičnih ali zunanjepolitičnih vprašanj) oz. različna politična orientiranost. Druga vrsta subkulturnih razcepov pa je tista, ki se pojavlja znotraj sistemsko mešanih

političnih kultur, se pravi v parohialno-podložniškem tipu, podložniško-participativnem tipu in parohialno-participativnem tipu (glej Almond in Verba 1963: 27). V takih sistemsko mešanih političnih kulturah obstajajo sistemske subkulture ali »stebri« (Lukšič 2006: 41), kar pomeni, da gre za tako vrsto razcepov, kjer obstaja različna orientiranost ne le glede političnih (vsebinskih) vprašanj, ampak tudi – in predvsem – glede sistemskih, se pravi same politične strukture. Tako na primer v mešani podložniško-participativni politični kulturi obstajata dve vrsti sistemskih subkulturnih razcepov, in sicer imamo na eni strani prisotnost participativnih orientacij, ki temeljijo na kompetitivnosti in aktivni vlogi državljana, na drugi strani pa podložniške orientacije in zavezanost avtoritarnemu sistemu. Take vrste fragmentiranost lahko privede do popolnoma ločenega razvoja dveh političnih subkultur znotraj formalno enotne strukture, kar lahko v končni fazi pomeni tudi družbeno polarizacijo. Primer take fragmentiranosti je bila Francija po francoski revoluciji, saj prebivalstvo ni imelo homogenih orientacij glede republikanske politične strukture. To pa je Francijo privedlo do družbene polarizacije, pri čemer je bila ena subkultura participativno naravnana, druga pa parohialno in podložniško (glej Almond in Verba 1963: 28).

Nasprotno temu pomeni homogena politična kultura – kljub heterogenosti v smislu prisotnosti različnih orientacij glede vsebinskih političnih vprašanj – enotno orientiranost glede politične strukture. Pravzaprav se lahko sčasoma to, kar je bilo sprva le homogenost v smislu orientacij glede politične strukture, 'razširi' na način, da se »stanjšajo subkulturni razkoli in se razširi kulturna homogenost iz strukturnih orientacij na politične orientacije¹⁰« (Almond in Verba 1963: 29). V tem smislu govorimo o homogeni politični kulturi kot tisti, ki »vsebuje skupne politične cilje in sredstva« (Lukšič 2006: 37). Almond je kot primer homogene politične kulture

¹⁰ Seveda je možna tudi obratna pot – da se namreč to, kar so bile sprva le razlike glede vsebinskih političnih vprašanj, razširi na način, da le-te postanejo strukturne, kar privede do fragmentacije. Kot primer tega Almond in Verba navajata konfederacijo v času ameriške državljanske vojne, kjer je oblikovanje alternativne politike vodilo do oblikovanja ločene politične skupnosti (glej Almond in Verba 1963: 28).

označil Združene države Amerike, kjer »velika večina akterjev v političnem sistemu kot glavne cilje političnega sistema sprejema kombinacije vrednot svobode, množične blaginje in varnosti« (Almond v Lukšič 2006: 36).

Toda homogenost politične kulture nikakor ni nekakšna razvojna nujnost. Politične kulture lahko namreč dolgo časa ostajajo sistemsko mešane, se pravi heterogene. Taka heterogenost politične kulture pa ima posledice tudi za samo strukturo političnega sistema, saj obstajajo v tem primeru »značilne težnje proti strukturalni nestabilnosti« (Almond in Verba 1963: 23). Kaj pravzaprav pomenita homogenost in heterogenost politične kulture za stabilnost političnega sistema, je Almond pokazal v svoji tipologiji demokratičnih političnih sistemov (glej tabelo 2.1).

Tabela 2.1: Almondova tipologija demokratičnih političnih sistemov

POLITIČNA KULTURA	STOPNJA AVTONOMIJE PODSISTEMOV		NARAVA POLITIČNEGA SISTEMA
	VISOKA	NIZKA	
HOMOGENA	ANGLOAMERIŠKI (SKANDINAVIJA)		STABILEN
HETEROGENA		KONTINENTALNO EVROPSKI	NESTABILEN

Vir: Lukšič 2006.

Kot že rečeno, ima heterogenost politične kulture za posledico napetost med politično kulturo in strukturo političnega sistema, kar pomeni tudi manjšo stabilnost sistema. Tako so imele Francija, Italija in Nemčija v devetnajstem in dvajsetem stoletju zaradi systemske heterogenosti (podložniško-participativna politična kultura) značilne težnje k strukturalni nestabilnosti, kar se je kazalo v menjavanju avtoritarnih in demokratičnih vlad (glej Almond in Verba 1963: 25). Značilnost

sistemskih subkultur je namreč ta, da so usmerjene »k radikalnim spremembam, kar v politiki ustvarja posebno bojno vzdušje« (Lukšič 2006: 38). Nasprotno pa homogena politična kultura, ki je značilna za angloameriški in skandinavski svet, zagotavlja stabilnost sistema na način, da se politično strukturo sprejema kot legitimno in obstaja širok konsenz glede političnih vprašanj in ciljev (glej Almond in Verba 1963: 28, 29).

3. POLITIČNA KULTURA IN DEMOKRACIJA

3.1 *Pomen kulturnega okolja in kulturne modernizacije za razvoj demokratične politične kulture*

Kot ugotavlja Tomšič, obstajajo v družbi »določene vrednote, ki so bolj kompatibilne z demokratičnimi principi kot druge« (Tomšič 2002: 68). Te vrednote so povezane z lastnostmi, ki se jih pripisuje modernemu tipu osebnosti¹¹ in torej temeljijo na »avtonomiji posameznika, spoštovanju medsebojne različnosti in doseganju konsenza, utemeljenega na racionalni komunikaciji« (prav tam). V tem smislu govorijo Welzel, Inglehart in Klingemann (2003) o tako imenovanih emancipativnih vrednotah, pri katerih je ključni poudarek na avtonomiji posameznikov, ki imajo možnost izbire. Emancipativne vrednote tako obsegajo strpnost do drugih, naklonjenost civilnim protestom (kot na primer pripravljenost podpisovanja raznih peticij), prizadevanje za razne svoboščine, visoko stopnjo zaupanja v soljudi, visoko stopnjo življenjskega zadovoljstva in šibko religioznost ter so kot take nasprotje vrednot podrejenosti (conformity values) (glej Welzel in drugi 2003: 354, 355). Inglehart (1997) ugotavlja, da so tako imenovane postmaterialistične vrednote – ki temeljijo na individualni svobodi in samoizražanju – tiste, ki korelirajo z demokratičnimi vrednotami. Skupaj z zaupanjem v soljudi, blaginjo, nizko stopnjo ekstremizmov ter visoko stopnjo politične participacije in članstva v organizacijah namreč tvorijo tako imenovan sindrom prodemokratične kulture (glej Inglehart 1997: 194, 209–211). Almond in Verba (1963) govorita o civilni ali državljanski kulturi (civic culture) kot kulturi »konsenza in raznolikosti« (Almond in Verba 1963: 8). Gre za tako politično kulturo, ki ni niti tradicionalna niti moderna, ampak vsebuje prvine obeh. Taka kultura, ki temelji na pluralizmu, komunikaciji in obenem na konsenzu, sicer dovoljuje spremembe, vendar jih hkrati

¹¹ Sztompka navaja naslednje lastnosti moderne osebnosti: »neodvisnost od tradicionalnih avtoritet in antidogmatičen način razmišljanja; zaupanje v znanost in razum; načrtovanje, orientiranost v prihodnost, sposobnost 'zadržanja užitka'; ter visoka pričakovanja na izobrazbenem, kulturnem in profesionalnem področju« (Sztompka v Tomšič 2002: 65).

tudi blaži. Civilna kultura je sicer participativna politična kultura, ki pa vsebuje tudi parohialne in podložniške orientacije, ki so skladne s participativnimi, kar pomeni, da tradicionalne vrednote na nek način uravnavajo aktivno predanost politiki. Pri civilni kulturi tako obstaja popolna skladnost med politično kulturo in strukturo političnega sistema. Z drugimi besedami – civilna kultura je tista participativna kultura, ki je tudi najbolj skladna z demokratično ureditvijo (glej Almond in Verba 1963: 8, 31, 32).

Toda take demokratične vrednote – kakorkoli že jih imenujemo – seveda niso v vseh družbah enako prisotne, zato se pojavi vprašanje, kaj je pravzaprav tisto, kar sploh omogoča in vzpodbuja z demokracijo skladne vrednote. Iskanje ustreznih vrednotnih sistemov, se pravi takega kulturnega okolja, ki bi vplivalo na oblikovanje demokratičnih vrednot, je raziskovalce najprej pripeljalo do vprašanja vloge religije. Ugotavljali so namreč, da se je demokracija v devetnajstem stoletju naprej pojavila in razvijala v družbah s protestantsko religijo, ki je – v nasprotju s katoliško vero, ki je temeljila na hierarhičnosti in kolektivizmu – poudarjala pomen individualizma (individualni odnos do boga). Poudarek na individualizmu v verskem življenju protestantov je imel posledice tudi za družbene in politične odnose, in sicer je pomenil večjo mero avtonomije in enakopravnosti v teh odnosih v primerjavi s katoliškim verskim okoljem. Nekatere druge religije, kot sta pravoslavna ali islamska, kjer so bile sfere družbenega in religijskega še bolj tesno povezane, pa so – še bolj kot katoliška religija – poudarjale pomen avtoritete in hierarhije (glej Tomšič 2002: 69, 70).

Prav poudarek na individualizmu oz. avtonomiji posameznikov je bil torej pri religijskem dejavniku tisti ključni faktor, ki je pomembno prispeval k spremembi vrednot. Vendar pa religija nikakor ni bila edini in najpomembnejši dejavnik takih sprememb. Pomembne spremembe v smeri uveljavljanja demokratičnih vrednot so nedvomno prinesli procesi socialnih in ekonomskih sprememb¹², ki so se v

¹² Kot ključne spremembe na ekonomskem in družbenem področju se šteje predvsem uspešen ekonomski razvoj (kot posledico intenzivne industrializacije), ki je povečal materialno blaginjo in

preteklih dveh stoletjih dogajali na področju zahodne Evrope in severne Amerike in so jih torej »spremljale tudi spremembe v prevladujočih kulturnih obrazcih« (Tomšič 2002: 70). V tem smislu bi lahko rekli, da je šlo za nekakšno kulturno modernizacijo, ki je bistveno pripomogla k uveljavljanju demokratičnih vrednot in odnosov v družbi. Tako so se kot ključni dejavniki na tem področju pokazali predvsem trije procesi, in sicer zvišanje izobrazbene ravni, kar je prineslo večji obseg znanj in tako ljudem omogočilo racionalnejše delovanje – to pa je hkrati pomenilo tudi manjšo podložnost tradicionalnim avtoritetam, kot na primer duhovnikom –, nadalje kulturna sekularizacija družbe, ki je bila posledica prvega procesa in je bistveno zmanjšala družbeno vlogo organiziranih cerkva ter končno – kar je z demokratičnega vidika še najbolj pomembno – kulturna pluralizacija družbe, ki je, običajno po začetnem obdobju konfliktov med različnimi skupinami, v končni fazi vendarle privedla do mirnega in strpnega sobivanja le-teh, saj je različnim verskim skupnostim in drugim skupinam prinesla enakopravnost (glej Tomšič 2002: 70, 71).

Toda nekateri avtorji (Inglehart 2000) poudarjajo, da je tudi sam proces modernizacije pomembno zaznamovan z religijskim faktorjem, saj se družbe z različno religijsko tradicijo različno odzivajo na spremembe, ki jih prinaša proces modernizacije. Tako Inglehart opozarja na zgodovinsko pogojenost (path dependence) kulturnih sprememb:

Ekonomski razvoj je povezan s sindromom napovedljivih sprememb, ki se odvrčajo od absolutnih družbenih norm ter se nagibajo proti vedno bolj racionalnim, tolerantnim, zaupljivim in postmodernim vrednotam. Toda kultura je zgodovinsko pogojena (path dependent). Dejstvo, da je bila družba v preteklosti protestantska, pravoslavna, islamska ali konfucianska, privede do nastanka kulturnih con z zelo različnimi vrednotnimi sistemi, ki

bistveno pripomogel k zmanjšanju socialnih razlik in krepitvi srednjega sloja, prav tako pa je vplival na izobraženost prebivalstva in porast urbane populacije (glej Tomšič 2002: 66–68).

vztrajajo tudi takrat, ko preverjamo učinke ekonomskega razvoja (Inglehart 2000: 82).

V zvezi s tem se pojavljajo teorije o tako imenovanih »kulturnih conah« (Welzel in drugi 2003: 358) kot nekakšnih nadnacionalnih enotah, ki jih družijo skupna religijska tradicija, zapuščina skupne vladavine in regija, zaradi česar tudi delijo podobne vrednote, nazore, ekonomski razvoj in institucionalne tradicije. Pri tem so prav protestantske države Zahoda – vključno z Avstralijo in Novo Zelandijo – in katoliške zahodnoevropske države tiste, kjer so demokratične oz. emancipativne vrednote tudi najbolj prisotne (glej Welzel in drugi 2003: 368).

3.2 Vloga politične kulture pri vzpostavitvi in stabilizaciji demokracije

Vprašanje vloge in pomena politične kulture pri vzpostavitvi in razvoju ter stabilizaciji demokracije je nedvomno eno pomembnejših vprašanj raziskovanja tega področja. Še poseben razmah je vprašanje vloge politične kulture dobilo z vzpostavitvijo demokracije v nekdanjih komunističnih državah v začetku devetdesetih let, se pravi v času tako imenovanega tretjega vala demokratizacije (Huntington 1993), ko je bistveno narasel delež formalnih demokracij. Demokratična¹³ oz. participativna politična kultura je tista, ki je najbolj skladna z demokratičnim političnim sistemom (Almond in Verba 1963), kar seveda pomeni, da gre v takem primeru tudi za visoko stopnjo stabilnosti sistema. Toda vzročno-posledične relacije glede tega, ali demokratična politična kultura določa naravo političnega sistema (demokratična politična kultura kot vzrok demokratične institucionalne ureditve) ali pa jo odraža (demokratična politična kultura kot

¹³ Za označevanje pojmov, kot so državljanska kultura, civilna kultura, participativna kultura, emancipativne vrednote in podobno, bomo v nadaljevanju – čeprav se zavedamo, da omenjeni pojmi, ki se nanašajo na demokratične vrednote in principe, niso popolnoma identični – v glavnem uporabljali izraz demokratična politična kultura.

posledica demokratične institucionalne ureditve), niso tako preproste in jasne, kot se morda zdi.

Še preden pa se spustimo v odnose med politično kulturo in demokracijo, si pogledajmo nekatere osnovne pojme, povezane z demokracijo, ki so za naše raziskovanje tega odnosa ključnega pomena.

3.2.1 Demokratični prehod, konsolidacija in stabilizacija

Proces demokratizacije kot »politične modernizacije družbe, se pravi iniciranja, implementiranja in generiranja sprememb, ki vodijo v smer oblikovanja politične ureditve v skladu s pogoji razvite poliarhične demokracije« (Tomšič 2002: 128), obsega različne spremembe na nivoju politike, ki pa se med seboj tudi kvalitativno razlikujejo. Gre za proces sprememb, ki se začnejo s koncem starega, avtoritarnega režima ter dovršijo¹⁴ z demokratično stabilizacijo. Tako lahko razlikujemo med tremi stopnjami demokratizacije, in sicer demokratičnim prehodom, konsolidacijo demokracije ter kot zadnjo stopnjo – stabilizacijo demokracije.

Demokratični prehod kot prva stopnja v procesu demokratizacije se začne z razpadom in odpravo starega avtoritarnega ali totalitarnega režima. Zajema tako oblikovanje nove ustave ter novih pravil političnega tekmovanja kakor tudi odstranitev z novo demokratično ureditvijo neskladnih zakonov in avtoritarnih organizacij (glej Pridham in Lewis 1996: 2). Demokratični prehod je končan, »ko je dosežen sporazum o političnih procedurah, ki imajo za posledico izvoljeno vlado, ko dobi oblast vlada, ki je rezultat svobodnih in splošnih volitev, ko ima ta vlada de

¹⁴ Tu je treba povedati, da obstajajo tudi teorije, ki zavračajo možnosti dokončne stabilizacije demokracije. Po tako imenovani maksimalistični opredelitvi namreč nobena demokracija ne more biti utrjena in stabilna, in sicer zaradi nenehnega spreminjanja političnih sistemov in njihovega prilagajanja družbenim razmeram (glej Fink - Hafner 1993: 20).

facto moč, da proizvaja nove politike (policies) ter ko izvršni, zakonodajni in sodni oblasti, ki so proizvod nove demokracije, ni treba deliti moči z drugimi telesi« (Linz in Stepan 1996: 1).

Tomšič ugotavlja, da poteka ta proces prehoda iz avtoritarnega v demokratični sistem običajno po evolutivni poti. Nema lokrat mu namreč še v okviru starega režima predhodi obdobje liberalizacije, kar pomeni uvedbo nekaterih svoboščin in pravic, kot so svoboda govora, združevanja, izražanja veroizpovedi, pravica do poštenega sojenja in podobno (glej Tomšič 2002: 130).

Toda demokratični prehod pomeni šele začetek demokratizacije. Nedvomno daljše in zahtevnejše obdobje, ki pa ima tudi globlje posledice, je obdobje demokratične konsolidacije. Demokratična konsolidacija tako pomeni »ukoreninjenje nove demokracije, internalizacijo njenih pravil in postopkov ter razširitev demokratičnih vrednot« (Pridham in Lewis 1996: 2). Kot pravita Linz in Stepan, je konsolidiran tisti politični sistem, kjer ostaja demokracija edina sprejemljiva igra (the only game in town). To seveda pomeni, da ne obstaja nobena večja politična skupina, ki bi imela namen kakorkoli strmoglaviti demokratični režim ali se odcepiti od države, da je demokracija dovolj zakoreninjena med ljudmi, da preživi tudi morebitne večje politične ali ekonomske krize ter da se vse konflikte rešuje znotraj ustaljenih demokratičnih principov in norm (glej Linz in Stepan 1996: 5). V konsolidiranem demokratičnem političnem sistemu se konflikti »rešujejo na urejen in splošno sprejemljiv način. V demokratični politiki so negotovi rezultati političnega procesa (denimo to, kdo bo zmagovalec na volitvah), niso pa negotovi postopki, na osnovi katerih pride do teh rezultatov« (Tomšič 2002: 131). Demokratična konsolidacija tako ne zadeva zgolj utrditve demokratičnih institucij, ampak pomeni tudi – in predvsem – internalizacijo oz. ukoreninjenje vseh teh norm in procedur, skratka vsesplošno razširitev in sprejemanje demokratičnih principov in vrednot.

Linz in Stepan opozarjata na pet področij oz. pogojev, ki morajo biti izpolnjeni, da lahko govorimo o konsolidirani demokraciji. Prvi se nanaša na razvoj svobodne in dejavne civilne družbe, ki predstavlja prostor aktivnega in avtonomnega samoorganiziranja skupin, naslednje področje predstavlja s tekmovanjem političnih akterjev za oblast avtonomna politična družba, tretji pogoj je vladavina prava, ki s sprejetimi zakoni vsem državljanom zagotavlja enake pravice in svoboščine, kot četrti pogoj je za izvajanje demokratičnih politik nujno potrebna učinkovita birokracija ter kot zadnji pogoj se navaja ekonomsko družbo, ki predstavlja sklop norm, institucij in politik ter je nekakšen vmesnik med trgom in državo (glej Linz in Stepan 1996: 7–15). Taka vseobsegajoča opredelitev demokratične konsolidiranosti, ugotavlja Tomšič, pa v bistvu že presega pojmovanje konsolidiranosti kot trdnosti institucij in internalizacije pravil, saj je po svojem obsegu namreč že bližje zadnji stopnji demokratizacije, to je demokratični stabilnosti (glej Tomšič 2002: 132).

Koncept politične stabilnosti namreč obsega tri komponente, in sicer obstojnost sistema, inkluzivnost ter učinkovitost (Tomšič 2002). Obstojnost sistema se nanaša predvsem na trdnost institucionalne ureditve oz. demokratičnih principov. Zajema odsotnost (bodisi zunanjih bodisi notranjih) groženj demokratični ureditvi v smislu nasilja, legitimnost ter stabilnost vladanja. Posamezni elementi so med seboj tudi povezani. Tako je z odsotnostjo groženj ureditvi povezana legitimnost, ki se nanaša na »difuzno politično podporo, ki pomeni splošno podporo ureditvi in ni odvisna od podpore oz. zadovoljstva z aktualno oblastjo« (Tomšič 2002: 37). Tudi politična participacija državljanov – tako na volitvah kakor tudi v raznih demokratičnih organizacijah –, ki je poleg kompetitivnosti ključna 'sestavina' inkluzivnosti sistema, je kot taka povezana z legitimnostjo, saj so namreč prav volitve, ki predstavljajo osnovni mehanizem politične participacije, pomemben simbol legitimnosti političnega sistema (glej Powell 1982: 3). Učinkovitost kot tretja dimenzija politične stabilnosti se prav tako nanaša na dva vidika, in sicer na učinkovitost in transparentnost. Učinkovitost zadeva v prvi vrsti strateško (policy) delovanje države, kar pomeni, da se nanaša na sposobnost uveljavljanja in

uresničevanja zastavljenih ciljev ter sposobnost reševanja raznih družbenih problemov. Transparentnost pa je povezana z učinkovitim oz. uspešnim delovanjem institucij pravne države, ki zagotavljajo obnašanje v skladu z družbeno sprejetimi normami in sankcionirajo morebitna odstopanja oz. kršitve teh norm. Del tega je vsekakor tudi nadzor nad korupcijo ter sposobnost države, da se sprejetih norm tudi drži. Transparentnost se tako nanaša na učinkovitost institucij, hkrati pa jo tudi presega, v smislu, da namreč ni vse, kar je učinkovito, tudi skladno z demokratičnimi principi delovanja¹⁵ (glej Tomšič 2002: 35–57).

Omenjene tri komponente politične stabilnosti so seveda med seboj tesno povezane:

... brez določene obstojnosti sistema demokratično politično življenje ni mogoče. Uspešno delovanje pravne države in učinkovitost politike sta nujna tako za obstojnost sistema kot za njegovo inkluzivnost. Na drugi strani pa ima inkluzivnost v smislu aktivne vloge državljanov in tekmovanja političnih akterjev za njihovo podporo (ki vsaj do določene mere pomenita nadzor državljanov nad politiko) za posledico večjo učinkovitost in transparentnost pri vodenju politik (Tomšič 2002: 57).

Kot vidimo, predstavlja kompleksen proces demokratične stabilizacije, ki zajema različna medsebojno povezana področja, nedvomno korak naprej od procesa konsolidacije, saj pomeni nadaljnje poglobljanje razširjenih demokratičnih standardov. Koncept politične stabilnosti, kot je opisan zgoraj, tako »označuje stanje razvite oz. kvalitetne demokracije« (Tomšič 2002: 35).

¹⁵ Kot opozarja Tomšič, je lahko delovanje neke državne službe učinkovito, v smislu, da poseduje »velike kapacitete in sposobnosti za doseganje določenih ciljev, /.../ vendar pa te svoje kapacitete uporabljajo v nelegitimne in s stališča skupnega dobrega škodljive namene ali jih celo usmerjajo v demontažo demokratičnih institucij« (Tomšič 2002: 53).

3.2.2 *Demokratska politika kultura – dejavnik stabilizacije demokracije ali njen rezultat?*

Kot smo torej videli že pri sami opredelitvi pojma stabilne demokracije, zajema leta na kulturno-vrednotni ravni politike zakoreninjenost demokratske politika kulture in participativno naravnost, se pravi aktivni odnos državljanov v politiki. Stabilnost demokratskega politika sistema se torej sklada z ustreznimi vrednotami oz. politika kulturo, toda glede vprašanja, ali je demokratska politika kultura rezultat demokratskih strukturno-institucionalnih sprememb ali pa sama poraja take vrste spremembe, med teoretiki ni soglasja.

Lipset, iz katerega so kasneje črpali številni raziskovalci, je trdil, da vzpostavitev stabilne demokracije zahteva poleg ustreznih socialnih in ekonomskih tudi kulturne značilnosti, med drugim tudi ustrezno politika kulturo, ki temelji na individualizmu in strpnosti (Internet 4), se pravi demokratsko politika kulturo. Almond in Verba (1963) sta v svoji že omenjeni študiji preučevala neposredni vpliv politika kulture na demokratski politika sistem. Ugotavljala sta torej, kako »politika kultura vpliva na demokratsko vlado, natančneje, /.../ kako daleč gre pri ustvarjanju in ohranjanju stabilne in efektivne demokracije« (Almond in Verba 1963: 473). Njuna ugotovitev je bila, da je civilna kultura tista politika kultura, ki povzroča in vzdržuje stabilnost demokracije (glej Almond in Verba 1963: 493). Odnos med demokratsko stabilnostjo in demokratsko politika kulturo je v tem primeru torej jasen.

Prav to pa je bilo kasneje deležno tudi številnih kritik. Pojavilo se je namreč vprašanje, ali ni morda demokratska politika kultura posledica in ne pogoj stabilne demokracije¹⁶. V demokraciji so državljanji namreč prepričani, da lahko vplivajo na oblast, kajti v tem primeru ta možnost dejansko tudi obstaja. Toda –

¹⁶ Tako med drugimi tudi že omenjena Pridham in Lewis govorita o demokratski politika kulturi kot tisti, ki je – skupaj z institucionalnimi spremembami – tudi sama rezultat demokratizacije (glej Pridham in Lewis 1996: 2).

mar ne bi konec demokracije pomenil tudi konec civilne kulture? Tako vprašanje odpira drugačen pogled na demokratično politično kulturo, ki ni več vzrok demokratični institucionalni ureditvi, ampak jo zgolj odraža. Tako tudi Ágh (1996), ki sledi Rustowu¹⁷, trdi, da nek temeljni vrednotni konsenz oz. demokratična politična kultura ne more biti pogoj niti sistemskih sprememb niti samega demokratičnega prehoda (glej Ágh 1996: 127). Nasprotno – demokratična politična kultura se »materializira zgolj in samo na samem koncu procesa konsolidacije. Njen pojav predstavlja temeljno preokretno točko v spremembi sistema, to je množični pojav demokratov po dolgem procesu demokratizacije« (Ágh 1996: 127). Seveda avtor poudarja, da pri tem ne gre za enoznačne vzročno-posledične odnose. Tako imajo demokratični elementi političnokulturne tradicije pomembno vlogo v predtranzicijskem obdobju oz. krizi, ko si bodisi elite bodisi družbena gibanja prizadevajo spremeniti oz. odstraniti stare politične institucije, toda njeno popolno zasidranje in vsesplošno sprejemanje¹⁸, se pravi pojav tega, čemur pravimo civilna kultura, je lahko zgolj rezultat sistemskih sprememb (glej Ágh 1996: 127–129).

Po drugi strani pa številni avtorji tudi danes zagovarjajo in dokazujejo nasprotno stališče. Tako je Putnamova raziskava (1993) severne in južne Italije pokazala, da so značilne razlike v kulturnih vzorcih (pomen civilnih tradicij, ki segajo v devetnajsto stoletje) posameznih regij tisti faktor, ki pomembno vpliva tako na značilnosti ekonomskega razvoja kot tudi na delovanje političnih institucij, torej tudi na učinkovitost demokracije v posameznih regijah, glede na to, da sta tako severni kot tudi južni del Italije podvržena isti demokratični institucionalni ureditvi (glej Putnam 1993). Welzel, Inglehart in Klingemann (2003) ugotavljajo tako

¹⁷ Dankward Rustow je namreč razvil tri-stopenjski model sistemskih sprememb, s katerim je dokazoval, da se demokratična politična kultura lahko v polni meri uveljavi le v zadnji fazi (tako imenovana faza habituacije), torej kot posledica vpeljave in adaptacije demokratičnih institucionalnih sprememb (glej Ágh 1996: 127, 128, 142).

¹⁸ Avtor govori o tako imenovani »invenciji demokratične tradicije« kot vzpostavitvi »nove civilne družbe, prežete z vrednotami demokratične politične kulture« (Ágh 1996: 127).

prevladujočo vzročno-posledično zvezo med socioekonomskim razvojem, emancipativnimi vrednotami in demokratizacijo, kjer socioekonomski razvoj pozitivno vpliva na kulturne spremembe (razvoj emancipativnih vrednot), ki potem posledično bodisi vodijo v končanje avtoritarnega režima in prehod k demokratizaciji (v kolikor pride do teh sprememb v okviru avtoritarnega režima) bodisi prispevajo k večji stabilnosti demokratičnega sistema (v kolikor se torej to zgodi v demokraciji) (glej Welzel in drugi 2003: 347, 348)¹⁹. Inglehart (1997) trdi, da igra demokratična politična kultura največjo vlogo ravno v procesu konsolidacije in stabilizacije demokracije, in sicer z zagotavljanjem osnove za množično podporo demokraciji. Dejstvo namreč, ali se bodo demokratične institucije, ki so lahko v okolje tudi vsiljene oz. vstavljene 'od zunaj' ali 'od zgoraj' (se pravi bodisi s strani tuje države bodisi s strani elit), primerno razvijale in celo preživele tudi v težkih časih, je odvisno od tega, ali obstaja v družbi zakoreninjenost ustreznih vrednot, ki podpirajo demokracijo oz. njene institucije. Odnos med demokratičnimi institucijami in demokratično politično kulturo je namreč simbiotičen – demokratične institucije lahko v praksi zaživijo le tedaj, ko tudi same postanejo del politične kulture. Seveda pa zadeva slednja veliko več kot zgolj institucije. Politična kultura odseva celotno zgodovinsko dediščino neke družbe, pri čemer predstavljajo politične institucije le enega od številnih relevantnih faktorjev (glej Inglehart 1997: 164, 165, 206, 207). Demokratične institucije seveda lahko vzpodbujajo demokratične vrednote in občutja, toda odnos med politično kulturo in strukturo deluje v glavnem v obratni smeri: »V sami naravi demokracij je, da odražajo preference svojih državljanov, raje kot bi jih poskušale narekovati« (Inglehart 1997: 109). Tako je denimo weimarska republika bila primer demokracije in je torej imela ustrezne demokratične institucije, vendar demokratične vrednote med državljani niso bile dovolj zakoreninjene, da bi demokracija tudi dejansko uspela preživeti in se stabilizirati. Avtoritarne vrednote, ki so bile razširjene, so v času ekonomske krize in splošne negotovosti ponovno

¹⁹ Avtorji imenujejo potek opisanih sprememb oz. sindrom družbenega napredka, katerega rdeča nit naj bi bila povečanje človeške izbire, 'človeški razvoj' (human development) (Welzel in drugi 2003).

prišle na plan, posledica česar je bila zamenjava demokratične oblasti z avtoritarno (zmaga Hitlerja na demokratičnih volitvah) (glej Inglehart 1997: 175). Primeri nekaterih držav, kot je denimo Indija, pa kažejo tudi, da formalna demokracija sicer lahko dolga leta obstaja tudi brez vsesplošne razširjenosti demokratičnih vrednot, vendar je v takem primeru neefektivna (glej Welzel in drugi 2003: 349, 350), torej tudi nestabilna. Demokratična politična kultura tako nikakor ni nujna posledica demokratične institucionalne ureditve oz. formalne uvedbe demokracije, po drugi strani pa je sama ključnega pomena za dolgoročni obstoj in efektivnost demokratičnih institucij.

3.2.3 Legitimnost in zaupanje v soljudi kot ključna elementa demokratične politične kulture

Čeprav zajema pojem demokratične politične kulture, kot smo videli že uvodoma, različne elemente – od tolerance, zaupanja v soljudi, civilne participacije, splošne podpore demokratičnim institucijam in zaupanja v te institucije, do številnih drugih, ki so hkrati tudi povezani s stabilnostjo demokracije – sta ravno legitimnost, torej difuzna podpora demokratični ureditvi in njenim institucijam (tudi zaupanje v demokratične institucije), in zaupanje v soljudi tista ključna elementa demokratične politične kulture, ki sta najbolj povezana s stabilnostjo demokracije (Inglehart 1997), torej bistvenega pomena ne le za efektivnost, ampak tudi za 'preživetje' demokracije v negotovih časih.

Legitimnost, ki se torej nanaša na difuzno podporo ureditvi in njenim institucijam, je ravno v demokratičnih političnih sistemih ključnega pomena, kajti s procesom demokratizacije »postane javnost odločilen politični faktor« (Inglehart 1997: 163). Avtoritarni sistemi se namreč lahko ohranjajo tudi s pomočjo nasilja (v kolikor si ne pridobijo ali izgubijo legitimnost), toda za demokracijo je vloga legitimnosti ključnega pomena. Demokratične institucije so lahko, kot smo videli v prejšnjem poglavju, v okolje vstavljene tudi od zunaj, toda njihova stabilnost je v veliki meri

odvisna prav od tega, ali si bodo uspele pridobiti vsesplošno podporo in torej postale del politične kulture.

Z difuzno podporo demokratični ureditvi pa so povezani tudi občutki blagostanja²⁰ (subjective well-being). Če namreč ljudje menijo, da je njihovo življenje pod določenim režimom dobro, to tudi poveča vsesplošno podporo režimu (Inglehart 1997). Kot ugotavlja Inglehart, je bila revščina v predindustrijskih družbah sestavni del življenja ter kot taka nekaj 'normalnega', toda v industrijskih družbah, kjer državljani pričakujejo, da jim bo oblast omogočala blagostanje, je postala ta zahteva nujni, čeprav ne tudi zadostni pogoj za stabilnost demokracije (glej Inglehart 1997: 176). Toda samo zadovoljstvo s trenutno politično oblastjo in njenim delovanjem za demokratično stabilnost še zdaleč nima takega pomena kot zadovoljstvo z osebnim življenjem kot celoto, ki je najustreznejši indikator osebnega blagostanja. »Ko so ljudje nezadovoljni s politiko, lahko zamenjajo oblast. Ko ljudje v neki družbi postanejo nezadovoljni s svojimi življenji, lahko zavrnejo režim ...« (Inglehart 1997: 178). Visoka stopnja osebnega zadovoljstva (individual life satisfaction) torej pomeni večjo demokratično stabilnost, medtem ko kaže nizka stopnja osebnega zadovoljstva na strukturno nestabilnost in lahko vodi v zamenjavo (avtoritarnega) režima. Tako je nezadovoljstvo z materialnim standardom ljudi ter ekonomsko situacijo v državi povzročilo upad legitimnosti sistema tudi v komunističnih državah vzhodne-srednje Evrope ter bilo pomemben dejavnik njegove kasnejše zrušitve (glej Tomšič 2002: 142).

Kot že rečeno, je poleg difuzne podpore sistemu za stabilnost demokracije izrednega pomena tudi zaupanje v soljudi. Tak odnos med zaupanjem v soljudi in demokratično stabilnostjo, kjer je prvo pogoj drugega, sta v svoji empirični

²⁰ Po Inglehartu indeks osebnega blagostanja sestoji iz življenjskega (ne)zadovoljstva plus osebne (ne)sreče (glej Inglehart 1997: 177).

raziskavi odkrivala že Almond in Verba²¹ (1963). Demokracija namreč temelji na tako imenovani »kulturi zaupanja« (Inglehart 1997: 172), kjer pripadniki politične opozicije niso pojmovani kot izdajalci, ampak kot poštena (loyal) opozicija. Obstaja namreč zaupanje, da bo ta opozicija, v kolikor zmaga na naslednjih volitvah, tudi sama delovala po demokratičnih principih, kar hkrati pomeni, da ni bojazni, da bi 'nova' oblast kakorkoli preganjala ali ustrahovala politične nasprotnike. Demokracija ima z institucionalizacijo določenih principov sicer pozitivne posledice za krepitev zaupanja v soljudi²², toda zaupanje je obenem tudi prvi pogoj demokracije, saj jo pomaga vzdrževati oz. ohranjati (Sztompka 1999). Zaupanje v soljudi poleg že omenjenega tako omogoča tudi lažjo komunikacijo, saj vzpodbuja socialne interakcije, poleg tega pa v ljudeh vzbuja večji občutek varnosti in gotovosti, zato jih naredi bolj strpne do različnosti, ki je ne sprejemajo kot grožnjo, temveč kot priložnost. Zaupanje tudi krepi vero v poštenost in dobronamernost drugih ter je nepogrešljiv dejavnik civilne participacije (glej Sztompka 1999: 146–148). Putnam (1993) tako povezuje zaupanje v soljudi s stopnjo socialnega kapitala, ki je na voljo v družbi. Socialni kapital se namreč nanaša na »tiste značilnosti družbenih organizacij, kot so zaupanje, norme in omrežja, ki prispevajo k večji družbeni učinkovitosti s spodbujanjem koordiniranega delovanja« (Putnam 1993: 167). Ne le, da je določena mera zaupanja potrebna za civilnodružbeni angažma, temveč tudi sama civilna dejavnost zvišuje stopnjo zaupanja (glej [Internet 1](#)).

²¹ Njuna ugotovitev je bila, da imajo Nemčija, Italija in Mehika bistveno nižjo stopnjo difuznega zaupanja kot Velika Britanija in Združene države Amerike, kar pomembno vpliva na (ne)efektivnost demokracije v teh državah in strukturno (ne)stabilnost (glej Almond in Verba 1963: 494).

²² Mehanizem oz. princip, ki v demokraciji krepi stopnjo zaupanja, je tako imenovana institucionalizacija nezaupanja (Sztompka 1999). Gre za demokratične principe, kot so periodične volitve, načelo delitve oblasti, neodvisnost sodstva, ustavna presoja, državljanske pravice, civilne aktivnosti in podobno, kar ima za posledico večjo stopnjo zaupanja ljudi (tako v institucije kot soljudi), in sicer ravno zato, ker jih omenjeni principi varujejo pred možnostjo zloma zaupanja (glej Sztompka 1999: 140–143).

Če povzamemo, je torej zaupanje pogoj učinkovnega delovanja demokratičnih institucij, hkrati pa je slednje tudi dejavnik krepitev zaupanja. Inglehart ugotavlja, da je stopnja zaupanja med prebivalci neke države močno povezana z neprekinjenostjo demokratične ureditve v tej državi, torej s tem, kako dolga je demokratična tradicija države²³. V državah z najbolj stabilno demokracijo naj bi bilo vsaj 35 odstotkov populacije mnenja, da se večini ljudi lahko zaupa, medtem ko je ta odstotek pri nedemokratičnih družbah ali nerazvitih demokracijah manjši od 35 (glej Inglehart 1997: 173).

*

V tem poglavju je bilo v glavnem govora o demokratični politični kulturi in njenem pomenu za demokratično stabilnost. Seveda pa ima lahko politična kultura, kot je bilo to na nekaterih mestih bežno že nakazano, tudi negativne posledice za demokracijo, se pravi, da v končni fazi kakorkoli ovira oz. zavira njeno konsolidacijo in stabilizacijo. Govorimo predvsem o preddemokratični oz. nedemokratični politični kulturi ali njenih elementih, ki pomenijo nasprotje vrednot demokratične politične kulture ter kot taki predstavljajo nezanemarljivo težavo na poti utrjevanja demokracije.

Več o tem, kaj pravzaprav pomeni prisotnost nedemokratičnih ali preddemokratičnih elementov politične kulture za razvoj demokracije, si bomo torej pogledali na primeru nekdanjih komunističnih držav vzhodne-srednje Evrope.

²³ Vendar pa to ne pomeni, poudarja Inglehart, da je visoka stopnja zaupanja posledica zgolj uspešnega delovanja demokratičnih institucij. Odnos namreč deluje tudi v obratni smeri – visoka stopnja zaupanja v soljudi ima pozitivne posledice za demokracijo. V prid slednji tezi govori, po mnenju Ingleharta, tudi omenjena raziskava Putnama (1993) na primeru severne in južne Italije, kjer obstajajo očitne razlike v stopnji medosebnega zaupanja med severnim in južnim delom Italije, in sicer kljub enotnosti institucionalne ureditve, kar dokazuje, da so demokratične institucije zgolj eden izmed relevantnih dejavnikov pri stopnji zaupanja, ki pa sama odraža neko širšo kulturno-zgodovinsko dediščino (glej Inglehart 1997: 174, 207).

4. KLJUČNE ZNAČILNOSTI IN PROBLEMI POLITIČNE KULTURE V POSTKOMUNISTIČNIH DRŽAVAH VZHODNE-SREDNJE EVROPE

Splošni zgodovinski, kulturni in geografski okvir držav vzhodne-srednje Evrope

Poznavanje preteklega razvoja in kulturnih značilnosti je, kot ugotavljajo številni avtorji (Inglehart 1997, Tomšič 2002, Kolenc 2002, Adam in drugi 2005), za poznavanje in razumevanje razmer neke družbe v sedanosti nezanemarljivega pomena. Zgodovinsko-kulturno ozadje neke države se namreč »zasidra /.../ v oblikovanje politične kulture, ki predstavlja vzpodbujevalni ali pa zaviralni dejavnik stabilnega demokratičnega razvoja države« (Kolenc 2002: 188). V tem smislu lahko historični razvoj v sedanosti »postavlja določene okvire oz. omejitve družbenemu delovanju in pogosto vodi v ponavljanje starih neuspešnih principov (njihovo uspešno preseganje pa predstavlja dolgotrajen proces)« (Tomšič 2002: 137). Tako je tudi za razumevanje razmer v nekdanjih komunističnih državah vzhodne-srednje Evrope pomembno poznati pretekli razvoj in njegove značilnosti.

Čeprav je omenjene države pomembno zaznamovala dediščina preteklega, torej komunističnega obdobja, pa je treba poudariti, da se njihova zgodovina ne začneja po drugi svetovni vojni, ampak je za razmere v sedanosti relevantna tudi predkomunistična tradicija. Le-ta se je v določeni meri uspela ohraniti skozi komunistično obdobje in predstavlja v času po koncu tega režima pomemben dejavnik družbenega dogajanja (glej Tomšič 2002: 138).

Države vzhodne-srednje Evrope so bile del habsburškega oz. kasneje avstro-ogrskega imperija, kjer je bil njihov položaj – z delno izjemo Madžarske po uvedbi dualizma leta 1867 – podrejen. Bile so del evropske polperiferije in so v številnih vidikih močno zaostajale za razvitimi evropskimi deželami. Z izjemo Češke, ki je bila ena od industrijsko najbolj razvitih dežel Avstro-Ogrske, z relativno dobro razvito civilno družbo ter meščanskim slojem, so bile ostale dežele relativno slabo

razvite (glej Tomšič 2002: 139). Stopnja industrializiranosti je bila nizka, v glavnem je prevladovalo kmečko prebivalstvo z maloštevilnim meščanskim slojem. Socialne razlike med bogato peščico (v veliki večini veleposestnikov ter tuje elite) in večinskim siromašnim delom prebivalstva so bile velike. Ujemale so se s »kulturnim prepadom« (Tomšič 2002: 145) med bogato in izobraženo elito na eni strani ter večinsko neizobraženimi množicami na drugi. V takih razmerah velike socialne razslojenosti ter nizke stopnje funkcionalne diferenciacije, pa je tudi kulturna modernizacija potekala počasi. Zaradi dominacije katoliške cerkve na kulturnem in izobraževalnem področju, ki je vse do konca druge svetovne vojne ohranjala v državah vzhodne-srednje Evrope velik vpliv, se je tudi sekularizacija vršila počasi in nedosledno. Tudi tu je bila izjema Češka, kjer je prišlo do procesov sekularizacije že prej. V taki razmerah, ki vsekakor niso bile ugodne za razvoj demokratičnih vrednot, temelječih na avtonomiji posameznika in vrednotnem pluralizmu, se je oblikoval podložniški tip politične kulture, ki je poudarjal hierarhičnost družbe in avtoritarne vrednote. V praksi se je to kazalo v podredljivem in pasivnem odnosu večine prebivalstva, »ki je izhajal iz prepričanja, da je oblast večna in nespremenljiva, tako da nanjo ne morejo (ali celo ne smejo) imeti vpliva; na strani dominantne manjšine pa v občutjih superiornosti nasproti neukim množicam, ki jim je odrekala sposobnost sodelovanja v javnih zadevah« (Tomšič 2002: 145).

Kljub temu pa je pripadnost držav vzhodne-srednje Evrope habsburškemu imperiju imela tudi nekatere pozitivne posledice za družbeni razvoj. Že zaradi same religijske rimskokatoliške tradicije, kjer je močan pečat pustila tudi reformacija, se države vzhodne-srednje Evrope značilno razlikujejo od držav jugovzhodne in vzhodne Evrope (Adam in drugi 2005), kjer je prevladovala pravoslavna religija, ki je bila – v nasprotju s katoliško, še bolj pa protestantsko vero – občutno manj dovzetna za demokratične vrednote individualizma in pluralizma. Države vzhodne-srednje Evrope so bile – tako s kulturnega kot tudi institucionalnega in geografskega vidika – veliko bolj kot države vzhodne in jugovzhodne Evrope – ki so bile kot del otomanske Turčije ali carske Rusije od Zahoda pravzaprav izolirane

– vezane na Zahod. Tako so bile deležne, čeprav pozno in nepopolno, nekaterih modernih institucionalnih struktur, kot so na rimskem pravu temelječ pravni sistem, relativno dobro razvit šolski sistem in dokaj učinkovito državno upravo. Pogostejši gospodarski stiki z deželami razvojnega jedra pa so prispevali k razvoju principov, ki so temeljili na tržnem tipu ekonomske regulacije (glej Tomšič 2002: 140). Čas narodnega prebujanja na polovici devetnajstega stoletja, ki je pomenil zoperstavljanje majhnih narodov nemški dominaciji, je pomenil tudi razvoj aktivnosti civilne družbe (časopisi, razne organizacije in združenja), sicer po vzoru nemško govoreče manjšine, ki je imela področje podjetniške dejavnosti in civilnih aktivnosti dobro razvito. Tudi v tem pogledu so bili, kot že rečeno, najbolj razviti Čehi (glej Adam in drugi 2005: 30). Hkrati pa je taka povezanost dežel vzhodne-srednje Evrope z razvojnim jedrom imela dolgoročne posledice, saj so se stiki med obojimi ohranjali tudi v času komunizma, kar je pomenilo večjo izpostavljenost držav vzhodne-srednje Evrope kulturnemu vplivu demokratičnih družb Zahoda (glej Tomšič 2002: 146).

Nastop komunizma je za omenjene države pomenil »korenito diskontinuiteto glede socialne strukturiranosti družbe in načina vodenja ekonomije« (Tomšič 2002: 140). Nadzor nad ekonomijo je v celoti prevzela država, katere ideologija je temeljila na egalitarizmu in je bila usmerjena k majhnim razlikam v dohodkih ljudi, kar je tudi privedlo do zmanjšanja materialnih razlik med posameznimi družbenimi sloji. Glede državne regulacije gospodarstva – kar je bila sicer splošna značilnost komunizma – so Poljska, Madžarska in Jugoslavija vendarle nekoliko odstopale; v teh državah je namreč obstajal določen zasebni sektor (predvsem obrtne storitve in kmetijstvo), v Jugoslaviji pa je bil uveden tudi tako imenovani samoupravni socializem, pri katerem ni šlo za centralno-plansko vodenje gospodarstva, ampak je obstajala določena avtonomija podjetij, kar je pomenilo, da v poslovni politiki podjetij formalno odločajo zaposleni. Kakorkoli že, državni nadzor oz. usmerjanje ekonomije je imelo za posledico intenzivno industrializacijo, ki je privedla do dviga materialnega standarda ljudi. Po drugi strani pa je državno vodeno gospodarstvo imelo za posledico »odsotnost avtonomnega podjetniškega sloja kot nujno

potrebnega nosilca dinamičnega ekonomskega razvoja, s svojo egalitaristično dohodkovno politiko pa je zaviralo samoiniciativnost in inovativnost ljudi« (Tomšič 2002: 142). Dolgoročne posledice take rigidne gospodarske politike, ki se ni bila sposobna prilagajati zahtevam časa (ekonomska produkcija je namreč temeljila na vedno bolj sofisticiranih in fleksibilnih tehnologijah, ki so izpodrivale klasični standardizirani tip proizvodnje), so se kazale v upadu materialnega standarda ljudi, kar pa je posledično povzročilo tudi upad legitimnosti sistema (glej Tomšič 2002: 142).

Kljub temu, da je v bistvu predstavljal nadaljevanje avtoritarne predvojne tradicije, pa je komunizem »pomenil očitno nazadovanje glede na predvojno kulturno ozračje« (Tomšič 2002: 146). V skladu s svojo brezrazredno ideologijo si je namreč prizadeval spremeniti vrednotni sistem ljudi, zato je zatiral vsakršno idejno drugačnost, medtem ko je predvojni avtoritarni sistem kljub vsemu pokazal večjo mero toleriranja različnosti, s čimer je dopuščal tudi možnost oblikovanja demokratičnih tradicij. Toda kljub prizadevanju, da bi izkoreninil z lastno ideologijo neskladne kulturne vzorce, komunističnemu režimu vendarle ni uspelo popolnoma zatreti različnih elementov predvojne politične kulture, tako da so le-ti do neke mere uspeli preživeti komunistično obdobje (glej Tomšič 2002: 226). Vendar pa je treba na tem mestu poudariti, da tudi sam komunistični režim ni bil v vseh državah enak. V tem smislu lahko govorimo o 'mehki' in 'trdi' različici komunizma (Tomšič 2002). Jugoslovanski in madžarski komunizem se tako označuje kot 'mehko' različico komunizma, saj je le-ta dopuščal »določeno mero individualne svobode in družbene samoorganizacije, dokler to ni ogrožalo oblastnega monopola partije« (Tomšič 2002: 152). Za jugoslovanski komunizem se je uveljavil tudi izraz 'komunizem s človeškim obrazom', kar označuje njegovo večjo dinamičnost in odprtost v nasprotju z okostenelostjo in samozadostnostjo sovjetskega režima (glej Bučar 2007: 269). Po drugi strani pa je bil komunistični režim na Češkoslovaškem – podobno kot v Sovjetski zvezi in na Balkanu (z izjemo Jugoslavije) – veliko bolj represiven (glej Tomšič 2002: 152).

Za razumevanje razmer oz. razvoja postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope pa je poleg zgodovinsko-kulturnega dejavnika pomemben tudi geografski dejavnik (Adam in drugi 2005). Kot že rečeno, so dežele vzhodne-srednje Evrope bile vedno v stiku z razvitim jedrom, kar je imelo za njihov razvoj pozitivne posledice. Tako tudi ni zanemarljivo, da omenjene države danes delijo eno ali več meja z gospodarsko razvitimi in demokratičnimi zahodnoevropskimi državami (Slovenija in Češka imata vsaka pa dve taki meji, Madžarska, Slovaška in Poljska pa eno), kar ima za posledico večjo izpostavljenost in dovzetnost držav vzhodne-srednje Evrope za razne tehnološke in socialne inovacije. Hkrati pa služijo razvite zahodne države s svojimi normativnimi standardi na področju dela, vedenja, življenjskih vzorcev in potrošnje, manj razvitim državam kot vir primerjave in posnemanja (glej Adam in drugi 2005: 33).

4.2 Civilizacijska (ne)kompetenca?

Ali torej lahko upravičeno govorimo o tako imenovani civilizacijski nekompetenci oz. pomanjkanju civilizacijske kompetence v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope?

Pojem civilizacijske kompetence, kot ga je razvil poljski sociolog Piotr Sztompka, se nanaša na različna medsebojno povezana vrednotna področja, ki so ključnega pomena za uspešno delovanje razvite demokratične družbe (glej Sztompka 1993: 88). Pojem civilizacijske kompetence namreč zajema

kompleksen niz kulturnih predispozicij, ki zajemajo pripravljenost za politično participacijo in samoupravo, delovno disciplino, podjetniški duh, izobraževalne težnje, tehnološka znanja, etične principe, občutek za estetiko – vse to je nujno potrebno za popolni razvoj in konsolidacijo demokratične politike, tržne ekonomije in prostega širjenja misli (Sztompka 1999: 8, 9).

Civilizacijska kompetenca tako sestoji iz štirih komponent, in sicer iz civilne oz. državljanske kulture (ta se v glavnem nanaša na politični aktivizem in participacijo), podjetniške kulture (nanaša se na inovativnost, nagnjenost k dosežkom ter racionalno kalkulacijo), diskurzivne kulture (nanaša se na intelektualni pretok idej in temelji na toleranci, pluralizmu, kriticizmu ter skepticizmu) ter vsakdanje kulture (ta zajema točnost, urejenost in tehnične veščine) (glej Sztompka, 1993: 88, 89). Eden njenih bistvenih sestavnih delov pa naj bi bil – čeprav Sztompka (1993) tega eksplicitno ne omenja – tudi zaupanje (Bernik in Malnar 2003).

Sztompka je pojem civilizacijske kompetence v glavnem razvil in uporabil za razlikovanje med razvitimi demokracijami Zahoda na eni strani ter postkomunističnimi državami na drugi; stagnacija oz. zamujanje v procesih modernizacije slednjih (njihov zgodovinsko (pol)periferni položaj) kakor tudi težave povezane z demokratično tranzicijo, naj bi namreč bile posledica pomanjkanja in nerazvitosti civilizacijske kompetence oz. posledica nasprotnega pojava, ki se je – v glavnem v obdobju komunizma – uveljavil v teh družbah, to je civilizacijske nekompetence (glej Sztompka 1993: 89, 90).

Zamenjava režima oz. zgolj institucionalne spremembe pa seveda ne morejo odpraviti tudi civilizacijske nekompetence, saj gre za pojav, ki si je uspel pridobiti relativno avtonomijo. Njegove posledice so več kot očitne; kažejo se v težavah oz. pomanjkljivem funkcioniranju številnih družbenih področij. Seveda obstaja za postkomunistične države tudi rešitev, ki zadeva čimprejšnjo odpravo oz. razgradnjo stare dediščine ter angažiranje nove elite, ki bodisi ni bila izpostavljena vplivu komunističnega režima (prihaja torej 'od zunaj' in je nosilec civilizacijske kompetence) bodisi je bila manj dovzetna za komunistične vrednote in ideje (glej Sztompka 1993: 87, 92).

Koncept civilizacijske kompetence, kot ga je razvil Sztompka, pa ima tudi nekatere pomanjkljivosti. Pri kritikih je bil med drugimi izpostavljen problem neupoštevanja zgodovinske dimenzije (Adam in drugi 2005). V prvi vrsti gre za to, da je treba pri civilizacijski kompetenci upoštevati tudi zgodovinski vidik, saj se civilizacijska kompetenca v različnih časovnih obdobjih nanaša na različne stvari. Tako se denimo kompetenca, ki je bila potrebna v začetku obdobja industrializacije, razlikuje od tiste, ki je potrebna v razvitih postindustrijskih družbah. Nasploh je treba dati večji poudarek na historične in geopolitične okoliščine, ki predstavljajo tisti okvir, znotraj katerega potem potekajo kulturno-psihološki procesi (imitacija, socialno učenje in podobno), ki so potrebni za akumulacijo civilizacijske kompetence. Tako je civilizacijsko kompetenco ustrezneje pojmovati kot nekaj, kar je kljub temu, da se kot nekakšen 'kulturni zemljevid' (v smislu prepletanja kognitivnih, ekspresivnih, normativnih in motivacijskih elementov) prenaša iz generacije v generacijo in je za njeno akumulacijo potreben čas, pod določenimi okoliščinami odprta tudi za možnost inovativnih sprememb (glej Adam in drugi 2005: 24).

Upoštevajoč take dopolnitve oz. korekcije prvotne opredelitve civilizacijske kompetence lahko rečemo, da določena zaloga civilizacijske kompetence vendarle obstaja tudi v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope. Kot je bilo že omenjeno, je bila v avstro-ogrskem imperiju Češka tista, ki je bila gospodarsko in kulturno najbolj razvita (to se je poznalo tudi v času med obema vojnoma (1918–1939), ko je bila Češkoslovaška – predvsem po zaslugi svojega češkega dela – industrijsko razvita in demokratična država) in je v tem smislu tudi pridobila največ civilizacijske kompetence. Politično gledano so bili – zaradi uvedbe dualizma – na boljšem položaju kot Čehi – Madžari. Pri Slovencih lahko govorimo o civilizacijski kompetenci v smislu razvoja delovne etike, pravne kulture ter osnovne pismenosti (kar se je poznalo tudi v času komunizma, ko je bila prednost Slovenije pred drugimi republikami Jugoslavije predvsem v organizaciji dela in menedžmentu). Ravno po zaslugi dokaj razvite civilizacijske kompetence so Slovenci v Kraljevini

Srbov, Hrvatov in Slovencev (ter kasneje v Kraljevini Jugoslaviji) predstavljali najbolj razvit narod²⁴ (glej Adam in drugi 2005: 29–32).

Komunistična modernizacija, ki je sledila po drugi svetovni vojni, je pogosto označena kot 'varljiva' modernost (fake modernity) (Sztompka 1993) ali 'blokirana' modernost (Eisenstadt 1992), v smislu, da ni šlo za pravo modernizacijo, ampak je bila le-ta vsiljena in, kot se je na koncu izkazalo, tudi deformirana, zaradi česar tudi ni bila sposobna tekmovati z zahodnim kapitalizmom. Toda, kot opozarjajo nekateri avtorji (Adam in drugi 2005, Tomšič 2002), je bila komunistična modernizacija na nekaterih področjih vendarle uspešna, in sicer tako na področju že omenjene intenzivne industrializacije, urbanizacije in ekonomske rasti, kakor tudi na področju izobraževanja, saj je izobraževalni sistem, ki je omogočal brezplačno šolanje, imel za posledico zvišanje izobrazbene ravni. Slednje pa je imelo za posledico tudi precejšnje število izobražencev »z razvito kognitivno kompetenco in senzibilnostjo« (Tomšič 2002: 147), prav tako pa so zgoraj omenjeni procesi modernizacije zahtevali »vsaj minimalno stopnjo delovne in profesionalne etike« (Adam in drugi 2005: 32).

Vsekakor pa ne gre spregledati dejstva, da je komunistični režim uničeval nekatere ključne komponente civilizacijske kompetence, in sicer samokontrolo, samoiniciativnost in inovativnost. Toda kljub temu se je določena mera civilizacijske kompetence vendarle uspela razviti – tako po zaslugi režima, kakor tudi zaradi samega dejstva, da je življenje potekalo v moderni dobi²⁵. Prav tako pa se je ohranila določena mera civilizacijske kompetence tudi iz predvojnega obdobja (glej Adam in drugi 2005: 31, 32). In zlasti ta slednja oblika civilizacijske

²⁴ Naj na tem mestu poudarimo, da se omenjena večja razvitost posameznih držav v primerjavi z drugimi ne pojmuje kot posledica nekih 'genetskih' prednosti in tudi ne implicira moralne superiornosti.

²⁵ Vseh obstoječih vplivov pač ni bilo mogoče zatreti ali izničiti, po drugi strani pa si jih režim niti ni prizadeval zatreti, saj je bila določena stopnja civilizacijske kompetence za življenje v moderni dobi preprosto potrebna (glej Adam in drugi 2005: 32).

kompetence, se pravi v smislu ohranitve določenih elementov predvojne kulturne tradicije, predstavlja v državah vzhodne-srednje Evrope enega od pomembnih dejavnikov razvoja stabilne demokracije²⁶ (Tomšič 2002).

4.3 Fragmentiranost politične kulture in njene posledice

Seveda pa je dediščina postkomunističnih držav daleč od tega, da bi zadevala zgolj elemente demokratične tradicije, ki so uspeli preživeti komunistično obdobje. Tako iz predvojnih kot tudi komunističnih časov so se namreč uspeli ohraniti tudi nedemokratični elementi, ki danes sooblikujejo politično kulturo v postkomunističnih državah. »Pomanjkanje /.../ demokratične politične kulture [je] posledica tako socialistične kot tudi predsocialistične tradicije teh [postkomunističnih, op.a.] družb,« (Tomšič 2002: 128) ugotavlja Tomšič. Po koncu komunističnega režima so namreč ponovno oživeli tudi nedemokratični oz. nemoderni elementi predvojne tradicije, ki jih je komunizem – prav tako kot elemente demokratične tradicije – zatiral. Tako se je kmalu po spremembi režima pokazala 'nezrelost' novih demokracij v smislu pomanjkanja in nerazvitosti demokratičnih vrednot, kar se je kazalo na različnih družbenih področjih. Vaclav Havel opisuje stanje z naslednjimi besedami:

... sovraštvo med narodnostmi, nezaupanje, rasizem, celo znaki fašizma; izprijena demagogija, spletke in namerno laganje; politikanstvo in nebrzdan, brezbrizen boj za izključno osebne interese, glad po moči, čiste ambicije, gorečnost po vsem možnem; novi načini kraj brez primer, vzpon različnih mafij; vsesplošno pomanjkanje tolerance, razumevanja, okusa, zmernosti, razuma (Havel v Sztompka 1993: 85, 86).

²⁶ Kot primer tega Tomšič navaja Češko, ki je bila pred drugo svetovno vojno ena najbolj razvitih in demokratičnih držav na tem območju in je po koncu represivnega komunističnega režima »uspela v relativno kratkem času odpraviti zaostanek za državami, kjer je bil komunistični režim bolj odprt in liberalen (Slovenijo, Madžarsko in Poljsko), močno pa je prehitela tiste države, kjer je bil režim podobno trd in represiven (npr. Bolgarijo)« (Tomšič 2002: 226).

Kmalu je postalo jasno, da je (politična) kultura v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope daleč od tega, da bi bila skladna z novim političnim sistemom.

Številni avtorji (Ágh 1996, Plasser in Ulram 1996, Fink - Hafner 1996, Galić 2000, Tomšič 2002, Kolenc 2002) tako ugotavljajo fragmentiranost politične kulture v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope, se pravi (so)obstoj različnih strukturnih subkultur in s tem sklopov različnih – tudi nasprotujočih si – vrednotnih usmeritev.

Zgodovinsko gledano so bile namreč te družbe sestavljene iz petih makro skupin oz. razredov, in sicer iz političnega razreda plemstva oz. gospode, urbanega srednjega razreda, delavskega razreda, ruralnega oz. kmečkega sloja ter marginalne podskupine, ki so oblikovali pet političnih subkultur kot nekakšnih »civilizacijsko-kulturnih kompleksov z lastnim načinom življenja in produkcije« (Ágh 1996: 131). Kot že rečeno, je v takih razmerah socialne razslojenosti in nesorazmerja med izobraženo elito in neizobraženimi množicami prevladovala podložniška politična kultura (Tomšič 2002). In čeprav si je komunizem prizadeval stare vrednote in politično kulturo zadušiti, se je le-ta ohranila »skrita v najintimnejših neizraznih pojavnih oblikah – v vrednotah, ki so bile generacijsko prenesene ali privzgojene od nekomunističnih inkulturacijskih dejavnikov, ki jih komunizem ni mogel popolnoma onemogočiti« (Zver 2002: 1001), hkrati pa je sam razvijal kulturo nezaupanja, tako v politično demokracijo, parlamentarizem in strankarstvo, kakor tudi v individualizem (glej Zver 2002: 1002). Po razpadu komunizma sta se tako pojavila v glavnem dva sklopa teženj oz. vrednot, in sicer gre na eni strani za prisotnost civilne orientiranosti, ki temelji na samozaupanju, ter na drugi strani za tradicionalno kulturo s podložniškimi vrednotami, ki temeljijo na potrebi po vodenju in paternalistični miselnosti (glej Plasser in Ulram 1996: 7).

Politična kultura postkomunističnih držav je tako sestavljena iz »predsocialističnih in socialističnih, religioznih in sekularnih²⁷, avtoritarnih in libertarnih elementov« (Tomšič 2002: 149). Demokratična politična kultura je v takih razmerah zgolj ena izmed političnih subkultur. Hkrati pa vodi omenjena heterogenost oz. prepletanje vrednotnih orientacij tudi do neskladnosti v stališčih glede različnih vidikov demokracije²⁸ (Tomšič 2002). Posledica take fragmentiranosti politične kulture oz. prisotnosti nedemokratičnih elementov pa je tako tudi manjša stabilnost sistema (Almond in Verba 1963), kar navsezadnje tudi pomeni, da je politična kultura postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope tisti dejavnik, ki ne le, da lahko negativno vpliva na stabilizacijo demokracije, temveč lahko v končni fazi vodi tudi v smer avtoritarizma (Galić 2000, Tomšič 2002).

4.3.1 Egalitarizem in paternalizem – latentna grožnja novim demokracijam?

V svojem delu »Egalitarizem in industrializem« je Josip Županov (1987) egalitarizem označil kot dominantno vrednoto jugoslovanske družbe. Egalitarizem, ki se nanaša na zahtevo po bolj ali manj enaki distribuciji ekonomskih in socialnih nagrad, ne glede na družbeni položaj in vlogo posameznika, naj bi bil tudi osrednja točka širšega in kompleksnejšega pojava, imenovanega egalitarni sindrom, ki

²⁷ Enega vidnejših kulturnih razcepov predstavlja v novih demokracijah razcep med religioznimi in sekularnimi orientacijami (Plasser in Ulram 1996, Ágh 1996, Szajkowski 1997, Tomšič 2002). Katoliška cerkev je namreč imela v teh družbah pred nastopom komunizma velik vpliv (z delno izjemo Češke), še posebej kar se tiče kulturno-izobraževalnega področja, njen neformalni vpliv pa se je v precejšnji meri ohranjal tudi v času komunizma (najbolj izrazit vpliv cerkve je bil na Poljskem). Po padcu komunizma so se tako ponovno pojavile težnje katoliške cerkve po sooblikovanju novega reda, vendar je imela pri tem nemalo težav, saj zaradi svoje avtoritarne narave in poudarjanja tradicionalnih vrednot ni bila sposobna prilagoditi se in odgovarjati novim demokratičnim zahtevam. Na Poljskem, kjer je bilo to zaradi velike vloge cerkve skozi celotno zgodovino še najbolj očitno, so se tako pojavile teze o tem, da skuša katoliška cerkev s svojim fundamentalizmom zapolniti doktrinarno praznino, ki je nastala po padcu komunizma (glej Szajkowski 1997: 162).

²⁸ Več o tem v nadaljevanju.

zajema kognitivno dimenzijo, etične principe, socialne norme ter kolektivne drže (glej Županov 1987: 175, 178, 185) in predstavlja kot tak nekakšen širši kulturni okvir, ki pomembno vpliva na delovanje celotne družbe ter njen razvoj. Kot prevladujoča vrednota te družbe naj bi bil egalitarizem povezan s avtoritarizmom države, saj naj bi bil kot tak del masovne baze etatizma (glej Županov 1987: 206), se pravi vseobsegajoče vloge države. Županov dobesedno pravi: »Egalitarizem v ekonomski sferi /.../ zahteva avtoritativnost v politični sferi (specifično redistributivno vlogo države, združitve partije in države, centralizacijo politične moči)« (Županov 1987: 207). Tako imamo (oz. smo imeli) na eni strani množico (predvsem manualne delavce) z egalitarističnimi in paternalističnimi pričakovanji ter na drugi strani avtoritarno in paternalistično državo, ki te egalitaristične težnje izpolnjuje ter si na tak način hkrati zagotavlja legitimnost. Egalitarni sindrom tako v končni fazi sestavljata dve skupini medsebojno povezanih in dopolnjujočih se vrednotnih orientacij – egalitarne in avtoritarne (glej Bernik in Malnar 2003: 181).

Čeprav je Županov lociral egalitarni sindrom oz. egalitarizem kot temeljno vrednoto družbe v jugoslovanski prostor, pa predstavljajo egalitaristične orientacije – in s tem povezana paternalizem²⁹ in avtoritarizem – splošno značilnost komunističnih držav vzhodne-srednje Evrope (Sztompka 1993). Komunistična ideologija je namreč že v osnovi temeljila na egalitarizmu (Tomšič 2002), medtem ko segajo avtoritarne in paternalistične vrednote še veliko bolj v preteklost, torej pred sam nastop komunizma po drugi svetovni vojni (Plasser in Ulram 1996, Pribersky 1996, Tomšič 2002). V tem smislu komunizem »ni predstavljal popolnega tujka, ampak je pomenil nadaljevanje avtoritarne tradicije« (Tomšič 2002: 146). Paternalistične orientacije naj bi predstavljale celo ključno značilnost politične kulture na področju vzhodne-srednje Evrope (glej Pribersky 1996: 54) ter bile kot take (predvsem zato, ker se dopolnjujejo z avtoritarnimi vrednotami) tudi danes, se pravi v postkomunizmu, eden večjih problemov politične kulture v teh

²⁹ Sztompka ugotavlja, da se je komunistični paternalizem ujemal z dolgotrajnim infantilizmom, kar se je v praksi kazalo v slepi uslužnosti ter nezmožnosti prevzemanja odgovornosti in sprejemanja odločitev (glej Sztompka 1993, 89).

državah (Pribersky 1996, Galić 2000, Tomšič in Rek 2006). Danica Fink - Hafner opisuje razmere v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope z naslednjimi besedami: »Stari vzorci političnega obnašanja – in še posebej ideja, da so vladani poslušni vladarjem v zameno za zagotovljen minimalni življenjski standard – še vedno prevladujejo. Četudi ostajajo ta pričakovanja v veliki meri neizpolnjena, ljudje vedno bolj prevzemajo pasiven odnos čakanja ...« (Fink - Hafner 1996: 80). Pribersky pa ugotavlja, da se paternalizem v postkomunizmu pojavlja tudi na simbolni ravni, na ravni konstrukcije podob v politiki³⁰, in sicer predstavlja »osrednji vzorec v nizu simbolnih jezikov, ki sestavljajo procese politične identifikacije v vzhodni-srednji Evropi« (Pribersky 1996: 54).

Taka latentna prisotnost egalitarističnega paternalizma in avtoritarizma kot glavnih elementov (predkomunistične in komunistične) politične tradicije v politični kulturi postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope, pa lahko predstavlja demokratični stabilizaciji tudi resnejšo nevarnost. Realno grožnjo demokratični ureditvi in razvoju bi te orientacije pomenile predvsem v primeru poslabšanja ekonomske situacije, saj bi imelo le-to za posledico okrepitev omenjenih avtoritarnih in paternalističnih elementov, ki so torej prisotni v politični kulturi postkomunističnih držav (Tomšič 2002, Welzel in drugi 2003). Obstaja namreč povezanost med prevladujočimi vrednotnimi orientacijami in socioekonomskimi značilnostmi neke družbe (Inglehart 1997, Welzel in drugi 2003). Vrednotne orientacije neke družbe namreč v veliki meri odsevajo družbeno-ekonomsko situacijo te družbe. »Prizadevanje za samoizražanje zahteva svobodo izbire in se ne more razviti pod pretečimi družbenimi pritiski,« (Welzel in drugi 2003: 347) ugotavljajo avtorji. Težnja po samoizražanju naj bi bila inherentna lastnost vseh ljudi, toda če so zunanji pogoji neustrezni (denimo neugodne ekonomske razmere

³⁰ Kot primer tega Pribersky navaja politično kampanjo ene od madžarskih političnih strank, katere vodilni slogan – »Stabilna sila« (The Stable Force)' – in podoba njenega voditelja kot veličastnega *pater patriae*, naj bi kot simbola paternalizma, ki sta volivcem v obdobju negotovosti in hitrih sprememb zagotavljala varnost, pomembno prispevala k uspehu te stranke na volitvah (glej Pribersky 1996: 54).

ali celo kriza), to ljudi prisili, da zmanjšajo poudarek na vrednotah samoizražanja, kar pa posledično pomeni tudi manjšo stopnjo življenjskega zadovoljstva (individual life satisfaction) ter tako, spomnimo, tudi zmanjša difuzno podporo režimu (Inglehart 1997). Tako ima pomanjkanje redkih virov oz. dobrin (kot posledica slabih ekonomskih razmer) za posledico večji poudarek ljudi na vrednotah podrejenosti; v takih razmerah namreč prevladujejo vrednote, ki poudarjajo disciplino, družbeno kontrolo, hierarhičnost in avtoriteto. Seveda velja tudi obratno – v družbah, kjer imajo ljudje zaradi ustreznih socioekonomskih pogojev večjo možnost izbire, je večji poudarek na demokratičnih oz. emancipativnih vrednotah (glej Welzel in drugi 2003: 347, 348).

S tega vidika predstavljajo egalitarizem oz. avtoritarizem ter paternalizem, kot sestavni elementi politične kulture postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope, demokratičnemu razvoju teh držav nedvomno nekakšno latentno nevarnost³¹. Tako je jasno, da je prav taka politična kultura, prepojena z avtoritarno in paternalistično tradicijo, v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope »tisti dejavnik, ki je problematičen in ki lahko povzroči destabilizacijo« (Tomšič 2002: 148). Kakšne so vidne posledice prisotnosti nedemokratičnih elementov v politični kulturi novih demokracij oz. na kakšen način se ti elementi kažejo, si bomo nekoliko podrobneje pogledali v nadaljevanju.

4.3.2 Odnos do različnih vidikov demokracije

Kot že rečeno, se heterogenost elementov politične kulture v novih demokracijah kaže tudi v različnem odnosu do demokratične ureditve oz. njenih področij in vidikov (Tomšič 2002). Tako se je že v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja izkazalo, da začetna, relativno visoka podpora demokraciji v postkomunističnih

³¹ Naj na tem mestu spomnimo na že omenjeno weimarsko republiko, kjer je vsesplošna kriza povzročila, da so latentno prisotne avtoritarne težnje ponovno prišle do izraza in v končni fazi tudi pripeljale do zloma demokracije (Inglehart 1997).

državah vzhodne-srednje Evrope z leti upada, medtem ko se je hkrati povečal odstotek tistih, ki z demokracijo niso zadovoljni (glej Plasser in Ulram 1996: 20, 21). Podpora različnim vidikom demokracije pa je v omenjenih državah – v primerjavi z razvitimi zahodnoevropskimi demokracijami³² – tudi danes relativno nizka (Zver 2002, Tomšič 2002, Klingemann in drugi 2006). Očitna je predvsem razlika v odstotku 'močnih' demokratov³³ (strong democrats) med razvitimi evropskimi demokratičnimi državami, kot sta Norveška in Zahodna Nemčija, ter postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope; v prvih presega delež 'močnih' demokratov 50 %, medtem ko se v slednjih ta odstotek giblje med 20 (Poljska) in 42 (Madžarska). Po drugi strani pa je očitna tudi razlika znotraj samih postkomunističnih držav, in sicer med postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope na eni strani in postkomunističnimi državami vzhodne Evrope – kot sta Belorusija in Ukrajina – na drugi strani, kjer delež močnih demokratov ne presega 10 % (najnižje med postkomunističnimi državami pa se uvršča Rusija, ki dosega zgolj 4 %) (glej Klingemann in drugi 2006: 5). Zver (2002) ugotavlja, da so vrednotne orientacije politične kontrakture, kot avtor imenuje skupek raznih nedemokratičnih elementov oz. orientacij³⁴, v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope opazno bolj prisotne kot v konsolidiranih demokracijah. Eden izmed nedemokratičnih sindromov, ki je v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope izrazito prisoten, je tako imenovani ekspertokratski sindrom, ki

³² Za lažje razlikovanje med postkomunističnimi evropskimi državami in etabriranimi zahodnoevropskimi demokracijami bomo v nadaljevanju za označevanje etabriranih zahodnoevropskih demokratičnih držav na nekaterih mestih uporabljali tudi izraz konsolidirane demokracije, čeprav je treba opozoriti, da po raziskavi *Nations in Transit* ([Internet 2](#)) tudi vseh pet postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope (Slovenija, Slovaška, Madžarska, Poljska in Češka) spada med konsolidirane demokracije.

³³ Oznaka 'močni' demokrati se uporablja za državljane, ki – glede na izbrani niz trditev o demokraciji in avtokraciji – nedvomno dajejo prednost demokraciji pred avtokracijo (glej Klingemann in drugi 2006: 5).

³⁴ Avtor govori o tako imenovanih sindromih, »ki sami po sebi ovirajo uveljavljanje demokratične politične kulture« (Zver 2002: 1005) ter kot taki sestavljajo politično kontrakulturo. Konkretno gre za totalitarni sindrom, ekspertokratski sindrom, avtokratski sindrom in privilegijski sindrom (glej Zver 2002: 1005–1007).

meri odstotek mnenj o tem, »da naj državo vodijo strokovnjaki in ne vlade« (Zver 2002: 1009). Z omenjeno trditvijo se namreč strinja več kot 80 % vprašanih v vseh teh državah, z izjemo Češke, kjer se s trditvijo strinja 63,2 % vprašanih. Konsolidirane evropske demokracije (Avstrija, Nemčija, Nizozemska, Francija, Velika Britanija) tu ne presegajo 61 %. Na Poljskem 16,3 % vprašanih meni, da je demokracija slab način vodenja države, medtem ko se s 7,5 % med postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope tudi glede tega najbolje uvršča Češka (slednja je tako primerljiva z razvitimi demokracijami, kjer ima najnižji delež s 3,6 % Nizozemska ter najvišjega z 12,3 % Velika Britanija) (glej Zver 2002: 1011). Vendar pa lahko kljub tem razlikam rečemo, da je načelna podpora demokraciji kot obliki vladavine v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope – v vseh državah namreč presega 80 % – relativno visoka (glej Tomšič in Rek 2006: 31, 32). Bolj očitna pa je razlika med konsolidiranimi demokracijami in postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope glede trditve, da demokracija slabo vpliva na gospodarstvo; v slednjih se giblje delež tistih, ki se z omenjeno trditvijo strinjajo, med 36,8 % (Češka) in 48,2 % (Slovaška), medtem ko Nizozemska, Avstrija in Nemčija ne presegajo 13 % (glej Zver 2002: 1011).

Najvišja podpora demokraciji, ki se kaže skozi zavračanje raznih nedemokratičnih alternativ, je bila med postkomunističnimi državami izmerjena v Sloveniji, kjer 78 % vprašanih zavrača nedemokratične alternative (glej tabelo 4.2). Najnižje je pri tem med postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope uvrščena Slovaška s 57 %. Odstotek podpore posameznim nedemokratičnim alternativam pa kaže tudi, da sta med omenjenimi državami v ospredju predvsem težnji po vrnitvi komunizma in močnem voditelju, ki bi odločal brez parlamenta in volitev. Čeprav se uvrščajo postkomunistične države vzhodne-srednje Evrope po podatkih raziskave *Nations in Transit*³⁵, opravljene v okviru *Freedom House*, ki obravnava

³⁵ Poročilo *Nations in Transit* razvršča tranzicijske države v pet skupin – glede na oceno razvoja različnih družbeno-političnih področij –, in sicer: konsolidirane demokracije, semikonsolidirane

demokratizacijo v tranzicijskih državah Evrope in Azije, med konsolidirane demokracije (glej [Internet 2](#)), pa je iz tabele (glej tabelo 4.2) razvidno, da so omenjene države glede zavračanja nedemokratskih alternativ (oz. podpore nedemokratskim alternativam) primerljive z nekaterimi semikonsolidiranimi demokracijami, kot sta Hrvaška in Romunija. Po drugi strani pa je očitna tudi razlika med postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope in postkomunističnimi državami vzhodne Evrope, kot sta Ukrajina, ki spada med mešane režime, in Belorusija, ki se uvršča med konsolidirane avtoritarne režime; v slednjih dveh podpora nedemokratskim alternativam namreč presega 50 %.

demokracije, mešani režimi, semikonsolidirani avtoritarni režimi in konsolidirani avtoritarni režimi (glej [Internet 3](#)).

Tabela 4.2: Podpora nedemokratičnim alternativam (odstotek tistih, ki delno ali povsem podpirajo določeno obliko nedemokratične vladavine)

	vrnitev komunizma	vladavina vojske	močan voditelj	vrnitev monarhije	zavračanje nedemokratičnih alternativ
Belorusija	33	10	38	8	46
Bolgarija	24	13	29	18	56
Češka	16	3	13	4	75
Hrvaška	14	4	11	3	76
Madžarska	23	1	18	4	68
Poljska	15	6	27	4	67
Romunija	20	18	26	11	60
Slovaška	29	6	23	5	57
Slovenija	14	1	13	3	78
Ukrajina	51	14	55	12	24
ZR Jugoslavija	30	12	41	24	48

Vir: New Democracies Barometer V 1998.

Prevelika pričakovanja do države, ki so posledica nerazumevanja delovanja demokratične politike, ter obenem ohranjanje distance do države oz. politike nasploh (pojmovanje politike kot tiste sfere, ki je izven dosega državljanov), pa imajo za posledico tudi nižjo stopnjo zaupanja v demokratične institucije v primerjavi z razvitimi demokratičnimi državami (glej Tomšič 2002: 149).

Tabela 4.3: Zaupanje v državne institucije (delež tistih, ki jim zaupajo)

	Avstrija	povp. štirih tranz. držav	Češka	Madžarska	Poljska	Slovenija
politične stranke	17	11	15	11	9	11
sodišča	53	31	25	39	30	29
policija	54	32	29	35	32	34
državna uprava	31	30	27	32	28	34
vlada	28	24	26	25	23	21
vojska	32	40	31	40	53	34
parlament	31	21	15	25	25	20
predsednik države	41	50	60	53	40	45
predsednik vlade	45	39	50	33	36	36

Vir: New Democracies Barometer V 1998.

Tako je v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope zaupanje v državne institucije opazno nižje kot v konsolidiranih demokracijah (v tem primeru Avstrija) (glej tabelo 4.3). Očitno in zaskrbljujoče je dejstvo, da uživajo med naštetimi v povprečju najnižjo podporo prav politične stranke in parlament. V prvi polovici devetdesetih let prejšnjega stoletja so se celo pojavile teze o tako imenovanih simptomih »antistrankarskega sentimenta« (Fink - Hafner 1996: 73), ki naj bi bil razširjen med državljani teh držav. Zaznati je bilo upad udeležbe na volitvah (glede na prve demokratične volitve v teh državah), kar je že kazalo na zmanjšanje zaupanja v politične institucije, prav tako pa je v novem sistemu z leti upadal tudi odstotek strankarske pripadnosti. Delež tistih, ki so bili člani katere od strank, je bil v novem (demokratičnem) sistemu celo nižji kot delež članstva v komunističnih

partijah v zadnjih letih pred kolapsom komunističnega režima, torej takrat, ko je režim izgubljal legitimnost in so komunistične partije v teh državah beležile upad članstva (glej Fink - Hafner 1996: 73–75). V Sloveniji se je tako leta 1992 3,3 % vprašanih izreklo za člana katere od strank, medtem ko je leta 1995 ta odstotek znašal zgolj še 1,3 (glej Zver 2002: 1008). Podatki kažejo, da je tudi zaupanje v parlament v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope (z izjemo Slovaške) tekom devetdesetih let pomembno upadalo (največ zaupanja je užival parlament leta 1990 na Poljskem, in sicer visokih 78,9 %) (glej Mihelj 2006: 137). Po drugi strani pa imajo tradicionalne institucije, kot je denimo cerkev, v teh državah bistveno večje zaupanje od parlamenta in političnih strank. Najvišji delež pri zaupanju v cerkev dosegajo s 65,9 % Poljaki, medtem ko je le-ta najnižji na Češkem, kjer znaša 31,7 % (glej Mihelj 2006: 135).

Nasploh je v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope zaznati nezanimanje za politiko. Delež tistih, ki se kakorkoli zanimajo za politiko ('zelo' in 'vsaj nekoliko'), se giblje v omenjenih državah od 42,1 % (Poljska) do 58 % (Slovaška). V razvitih demokratičnih državah je odstotek zanimanja za politiko bistveno višji, saj znaša od 68,6 % (Norveška) do 77,9 % (Zahodna Nemčija). Državi z najnižjo vrednostjo, se pravi Poljska in Slovenija (43,8 %), sta v tem primeru celo bližje semikonsolidiranim demokracijam, kot sta Hrvaška (42,1 %) in Romunija (39,5 %) (glej Mihelj 2006: 129).

4.3.3 *Problem zaupanja v soljudi*

Postkomunistične države vzhodne-srednje Evrope pa ne beležijo le relativno nizke stopnje zaupanja v demokratične institucije, ampak tudi nizko stopnjo zaupanja v soljudi. Tudi v tem primeru gre, kot ugotavljajo številni avtorji, vzroke v prvi vrsti iskati v pretekli avtoritarni dediščini. Represivna narava bivšega komunističnega režima tako pomeni ključni dejavnik zmanjšanja oz. relativno nizkih vrednosti difuznega zaupanja v postkomunističnih državah (Tomšič 2002, Internet 1).

Značilnost diktatorskih in totalitarnih režimov je med drugim tudi ta, da uničujejo socialni kapital (Tomšič 2002), torej tudi difuzno zaupanje. Težnja totalitarnega režima po vseobsegajočem nadzoru nad družbo namreč po drugi strani zahteva vzpostavitev »atomizirane družbe, kjer vlada ozračje nezaupanja in strahu« (Tomšič 2002: 230). Zaupanje drugim ljudem tako pomeni v okoliščinah, kjer deluje oblast represivno, nedvomno tvegano dejanje.

Delež tistih, ki se strinjajo s trditvijo, da se večini ljudi lahko zaupa, se v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope tako giblje med 15 in 27 % (15 % Slovenija, 17 % Poljska, 22 % Madžarska, 26 % Slovaška, 27 % Češka) (glej Klingemann in Fuchs 2006: 47). Kritične meje 35 odstotkov, ki naj bi ločevala stabilne demokracije od nedemokratskih družb ali tistih, ki šele stopajo na pot demokratizacije (Inglehart 1997), torej te države očitno ne dosegajo. Po drugi strani pa v razvitih demokratičnih državah zahodne Evrope, kakršni sta denimo Norveška in Švedska, ta delež presega 50 % (57 % Švedska, 65 % Norveška). Pravzaprav je zaupanje v soljudi v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope primerljivo z nekaterimi državami, ki se po raziskavi *Nations in Transit* uvrščajo med mešane režime (med demokratičnim in avtoritarnim) ali celo semikonsolidirane in konsolidirane avtoritarne režime ([Internet 2](#)). Tako dosega denimo Belorusija, ki se uvršča med slednje, v deležu zaupanja 23 %, prav toliko dosega Rusija kot semikonsolidiran avtoritarni režim, Moldavija pa le odstotek manj (glej Klingemann in Fuchs 2006: 47).

Ker pa se zaupanje v soljudi dopolnjuje oz. ima pozitivne posledice tudi za druge elemente demokratične politične kulture, kot je civilni angažma (Sztompka 1999, [Internet 1](#)), je sorazmerno z nizko stopnjo difuznega zaupanja v postkomunističnih državah nizka tudi stopnja tako članstva v prostovoljnih združenjih in organizacijah (glej Adam in drugi 2005: 57) kakor tudi članstva v družbeno-političnih organizacijah nasploh (glej [Internet 1](#)).

4.4 Politična kultura postkomunistične politične elite

V svojem delu »Demokracija v pluralnih družbah« je A. Lijphart (1977) oporekal tezi o tem, da pomeni heterogenost oz. fragmentiranost politične kulture *a priori* tudi manjšo politično stabilnost. Na primeru majhnih evropskih demokratičnih držav (Avstrija, Belgija, Švica, Nizozemska), kjer pa sicer obstajajo različni družbeni razkoli (razredni, religijski in lingvistični), je avtor pokazal, da je kljub omenjeni fragmentiranosti teh držav vseeno možna visoka stopnja politične stabilnosti. Demokracija v pluralnih družbah je tako dobila ime konsociativna demokracija. Za konsociativni tip demokracije so značilne predvsem štiri karakteristike, in sicer: velika koalicija ali participacija vodstev strank, ki predstavljajo ključne družbene segmente; načelo medsebojnega veta, ki služi kot dodatna zaščita interesov različnih manjšin; proporcionalnost kot glavno merilo politične zastopanosti; visoka stopnja avtonomije posameznih družbenih segmentov (glej Lijphart 1977: 25). Glavno vlogo pri zagotavljanju politične stabilnosti v pluralnih družbah imajo tako elite: »V konsociativni demokraciji so centrifugalne tendence, lastne pluralni družbi, nevtralizirane s kooperativnimi državami in obnašanjem vodij različnih segmentov populacije. Sodelovanje elit je temeljna značilna poteza konsociativne demokracije ...« (Lijphart 1977: 1). Politična kultura elit je torej tisti dejavnik, ki ima pri zagotavljanju demokratične stabilnosti glavno vlogo, zlasti kadar gre za fragmentirano politično kulturo preostale populacije.

In kaj lahko v tem smislu rečemo za politično kulturo postkomunistične politične elite? Ena od značilnosti političnih elit v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope je njihova izredna heterogenost. Sestavljajo jih posamezniki in skupine z različnimi zgodovinskimi, socialnimi in ideološkimi usmeritvami, od raznih disidentov, (reformiranih) pripadnikov bivše komunistične nomenklature in celo predvojne politične elite, do tehokratov in tudi pripadnikov cerkvenih krogov. Pogosto jih označujejo stari, nedemokratični vzorci delovanja in mišljenja, kot

ostanek bivšega nedemokratskega režima, tudi kadar gre za novonastale politične stranke (glej Adam in Tomšič 2002: 100). Ágh ugotavlja, da je bil v procesu formacije strank tako imenovani kulturni oz. ideološki boj odločilnega pomena, ideološke opredelitve pa predstavljajo najpomembnejše vprašanje novih strank še danes (glej Ágh 1996a: 45). Čeprav naj bi celotna postkomunistična politična elita (vključno z opozicijo) navzven, se pravi nasproti neeliti, delovala kot enotni akter, ki si prizadeva monopolizirati sfero politike in nadzorovati celotno družbeno življenje (glej Ágh 1996a: 45), pa dejansko obstajajo med posameznimi segmenti elit različni antagonizmi in tekmovanja za nadzor nad ključnimi resursi, ki jih rešujejo s pomočjo iskanja zavezništov in sklepanja različnih 'koalicij', zato v tem pogledu težko govorimo o politični eliti kot enotni skupini (glej Adam in Tomšič 2002: 100).

Dejstvo je, da obnašanje političnih elit v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope v različnih pogledih precej odstopa od delovanja elit na Zahodu. Kot eno glavnih skupnih potez postkomunistične elite Ágh (1996a) odkriva pomanjkanje profesionalizma in, kot že rečeno, težnjo po monopolizaciji. Označuje jih pomanjkanje sposobnosti, da bi s civilno družbo vzpostavili odnos racionalne komunikacije oz. dialoga, se pravi, da bi bile politične elite sposobne odgovarjati zahtevam civilne družbe s predlaganjem novih rešitev za probleme, ki se pojavljajo. Namesto tega se elite v prvi vrsti osredotočajo na medsebojne ideološke spore, hkrati pa si prizadevajo 'zamrzniti' obstoječe medelitne odnose, tako da zavračajo možnosti sodelovanja z drugimi elitami ter izključujejo možnosti 'širjenja' politične elite, se pravi inkorporacije elit drugih segmentov (glej Ágh 1996a: 50, 54, 55). »Osnovni problem za politične elite predstavlja potreba, da bi se trajno prilagodile spreminjajočim se okoliščinam ter ohranile odprtost za pogajanja in kompromise« (Ágh 1996a: 56). Politične elite postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope naj bi celo bile – v nasprotju z elitami v zahodnih državah, ki so politično bolj tolerantne kot ostala populacija – nedvomno manj tolerantne od preostale družbe (glej Ágh 1996a: 65).

Toda nekateri avtorji opozarjajo, da obstajajo tudi med samimi postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope razlike v tipu odnosov med političnimi elitami, ki jih ne gre zanemariti. Higley, Pakulski in Wesołowski (1998) uporabljajo pri določanju tipa odnosov med elitami dva kriterija, in sicer stopnjo njihove integracije in diferenciacije. Integracija elit se nanaša na eni strani na sprejemanje skupnih pravil in norm političnega tekmovanja, na drugi strani pa zadeva interakcije, ki potekajo skozi različna omrežja in kanale in tako oskrbujejo politične elite z dostopom do procesa političnega odločanja. Diferenciacija elit ima prav tako dve dimenziji, in sicer zajema tako njihovo težnjo po družbeni heterogenosti in vsaj delni avtonomiji kakor tudi njihovo relativno neodvisnost, tako od pritiska množic kot tudi zunajdržavnega nadzora (glej Higley in drugi 1998: 2, 3). Tako naj bi za Češko, Madžarsko in Poljsko veljalo, da prevladuje konsenzualni tip elite, katerega značilnost je močna integracija in široka diferenciacija, medtem ko je za Slovaško značilen fragmentiran tip politične elite, ki prav tako pomeni široko diferenciacijo, vendar šibko integracijo (glej Higley in drugi 1998: 7).

5. ZAKLJUČEK

Za politično kulturo postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope bi več kot desetletje po spremembi režima le težko rekli, da jo označuje 'zakoreninjenost' demokratičnih vrednot in zavest o aktivni vlogi državljanov, da je torej, z eno besedo, demokratična. Čeprav se omenjene države po raziskavi *Nations in Transit* uvrščajo med konsolidirane demokracije (Internet 2), pa primerjava z razvitimi zahodnoevropskimi demokracijami pokaže, da postkomunistične države vzhodne-srednje Evrope v številnih značilnostih vendarle odstopajo od razvitih demokracij. Nedemokratični miselni vzorci in vrednote preteklosti namreč še vedno predstavljajo pomembno sestavino politične kulture.

Tako se je izkazalo, da je pretekli razvoj eden najpomembnejših dejavnikov, ki vpliva na značaj politične kulture v novih demokracijah. Zgodovinski razvoj izkazuje dve vrsti učinkov za politično kulturo, in sicer tako pozitivne kot tudi negativne. Demokratične tradicije, ki so se razvile v glavnem pred drugo svetovno vojno, se pravi v času habsburške monarhije oz. Avstro-Ogrske, in so uspele preživeti obdobje komunizma, so se po padcu le-tega izkazale kot pomemben dejavnik demokratičnega razvoja. Vsekakor ne gre prezreti tudi pomena katoliške religijske tradicije (in pečata, ki ga je na tem območju pustil protestantizem) kot tistega faktorja, ki pomembno zaznamuje nadaljnji razvoj in predstavlja po eni strani dejavnik, ki do neke mere pripomore k večjemu oz. hitrejšemu uveljavljanju demokratičnih vrednot (denimo v primerjavi z nekaterimi drugimi religijami), po drugi strani pa predstavlja cerkev s svojo avtoritarno naravo nedvomno tudi dejavnik, ki negativno vpliva na razvoj demokratičnih vrednot. V preteklosti tako koreninijo razne nedemokratične tradicije in elementi, kakršna sta paternalizem in avtoritarizem, ki predstavljata tudi pomemben del 'nove' politične kulture. Ti nedemokratični elementi segajo, ko smo videli, daleč pred sam nastop komunizma, zato je morda vloga samega bivšega komunističnega režima pri razvoju nedemokratične politične kulture pri nekaterih avtorjih (Sztompka 1993) precenjena. Kot ugotavlja Lukšič, je treba pri proučevanju politične kulture

upoštevati, »na kaj se je socializem nacepil kot prepričljiva ideologija, ki je omogočala vztrajanje iste politične kulture« (Lukšič 2006: 48). Res pa je, da je komunizem omenjeno avtoritarno in paternalistično tradicijo nadgrajeval in utrjeval in s tem nedvomno pripomogel k še večji 'zakoreninjenosti' omenjenih nedemokratskih elementov politične kulture.

S tem se je potrdila naša prva teza, ki je govorila o fragmentiranosti politične kulture v postkomunističnih državah vzhodne-srednje Evrope. Demokratične oz. participativne orientacije predstavljajo v mozaiku postkomunistične politične kulture le enega od njenih sestavnih delov. Teoretično tako še vedno obstaja realna možnost, da v določenih okoliščinah nedemokratski elementi prevladajo nad demokratičnimi elementi in ogrozijo demokratično strukturo.

Taka politična kultura torej ne predstavlja pozitivnega dejavnika pri stabilizaciji demokracije. Postkomunistične države vzhodne-srednje Evrope tako na mnenjski ravni (se pravi v stališčih in mnenjih) kot tudi na vedenjski ravni (dejansko politično vedenje, na primer stopnja politične participacije) še vedno izkazujejo – v primerjavi z razvitimi demokracijami zahodne Evrope – relativno visoko stopnjo negativnega odnosa do demokratičnih vrednot in principov. Ključna elementa demokratične politične kulture, ki sta nepogrešljiva za stabilizacijo demokracije, se pravi difuzna podpora demokratični ureditvi ter demokratičnim institucijam in zaupanje v soljudi (Inglehart 1997), v teh državah ne dosežeta zadovoljivih vrednosti. Pravzaprav je v politični kulturi postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope zaznati nekakšno protislovje. To se kaže v tem, da obstaja na eni strani relativno visoka podpora demokraciji kot obliki vladavine, medtem ko na drugi strani demokratične institucije uživajo relativno nizko podporo, hkrati pa je zelo izrazit tudi ekspertokratski sindrom. Relativno nizka pa je tudi stopnja zaupanja v soljudi. S tem pa se je potrdila tudi naša druga teza, da ima namreč heterogenost oz. fragmentiranost politične kulture in s tem prisotnost raznih nedemokratskih elementov za demokratično stabilnost negativne posledice. Pomanjkanje pozitivnega odnosa do demokratičnih principov in vrednot ter zlasti

pomanjkanje zavesti o aktivni državljanski vlogi vsekakor niso elementi, ki bi prispevali k stabilizaciji demokracije ali bili celo kazalci demokratične stabilnosti kot zadnje stopnje v procesu demokratizacije, ko torej govorimo o kvalitetni demokraciji.

Če se strinjamo z 'globinskim', torej antropološkim konceptom politične kulture, potem demokratične institucionalne spremembe, ki so se dogajale na tleh vzhodne-srednje Evrope pred že več kot pol drugim desetletjem, še ne bodo kaj kmalu skladne s (politično) kulturo, ki je veliko bolj 'notranja', 'trdovratna', 'zakoreninjena' ali kakorkoli bi že temu rekli. Tistega, kar se je kopičilo desetletja in celo stoletja, kar je tako rekoč postalo tradicija in navada, namreč ne gre spremeniti v nekaj letih.

Po drugi strani pa nikakor ne gre zanemariti demokratičnega potenciala, ki se je v teh državah pokazal konec osemdesetih let prejšnjega stoletja. In če smo prej govorili o 'zakoreninjenosti' nedemokratičnih elementov, potem lahko v tem smislu nedvomno govorimo tudi o 'zakoreninjenosti' določenih demokratičnih elementov, skratka o demokratični tradiciji, ki je v državah vzhodne-srednje Evrope prav tako prisotna. Čeprav ne moremo zanikati obstoječih razlik v primerjavi med postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope in razvitimi evropskimi demokracijami, pa je treba poudariti, da vsekakor obstajajo tudi očitne razlike med postkomunističnimi državami vzhodne-srednje Evrope na eni strani in drugimi postkomunističnimi državami na drugi strani, kot so denimo Belorusija, Ukrajina, Rusija in druge. V tem smislu je vsekakor na mestu ugotovitev, da je kulturni profil postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope »v splošnem bolj podoben starim članicam EU, kot pa ostalim nekdanjim komunističnim državam« (Tomšič in Rek 2006: 32). Kar pa se tiče samih postkomunističnih držav vzhodne-srednje Evrope, pa lahko v pozitivnem smislu izpostavimo Češko, ki je v odnosu do različnih vidikov demokracije še najbližje najbolj razvitim evropskim demokratičnim državam.

Naj se za konec dotaknemo še vprašanja odgovornosti političnih elit. Prav na političnih elitah namreč leži velik del odgovornosti pri zagotavljanju politične stabilnosti v državah, ki imajo fragmentirano politično kulturo. Prav zato je še posebej pomembno, da razni ideološki in podobni razcepi na tem nivoju ne zasenčijo drugih, za demokratični razvoj in stabilnost veliko bolj pomembnih nalog politike. V tem smislu je treba dati poudarek predvsem na kooperativno delovanje med posameznimi segmenti politične elite in njihovo prizadevanje za iskanje kompromisov, kar med drugim pomeni tudi aktivno sodelovanje politične elite s civilno družbo. Nenazadnje je njihovo odgovorno delovanje bistvenega pomena tudi pri ohranjanju (ali celo krepitvi) zaupanja v politične institucije.

6. LITERATURA IN VIRI

6.1 Samostojne publikacije, članki v publikacijah in drugi viri

- Adam, Frane in Matevž Tomšič (2002): Elites, democracy and development in post-socialist transition. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 31(1), 99–112.
- Adam, Frane, Matej Makarovič, Borut Rončević in Matevž Tomšič (2005): *The challenges of sustained development: the role of socio-cultural factors in East-Central Europe*. New York, Budapest: Central European University Press.
- Ágh, Attila (1996): Political culture and system change in Hungary. V Fritz Plasser in Andreas Pribersky (ur.): *Political culture in East Central Europe*, 127–145. Aldershot: Avebury.
- Ágh, Attila (1996a): From nomenclatura to clientura. The emergence of new political elites in East-Central Europe. V Geoffrey Pridham in Paul Lewis (ur.): *Stabilising fragile democracies. Comparing new party systems in southern and eastern Europe*, 44–68. London, New York: Routledge.
- Almond, Gabriel A. in Sidney Verba (1963): *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Berelson, Bernard R., Paul F. Lazarsfeld in William N. McPhee (1955): *Voting. A study of opinion formation in a presidential campaign*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Bernik, Ivan in Brina Malnar (2003): Political culture in post-communist Europe: radical cultural change or adaptation on the basis of old cultural patterns? V Detlef Pollack, Jörg Jacobs, Olaf Müller in Gert Pickel (ur.): *Political culture in post-communist Europe. Attitudes in new democracies*, 181–205. Aldershot: Ashgate.

- Bučar, France (2007): *Rojstvo države. Izpred praga narodove smrti v lastno državnost*. Radovljica: Didakta.

- Eisenstadt, Shmuel N. (1992): The breakdown of communist regimes and vicissitudes of modernity. *Daedalus* 121(2), 21–41.

- Fink - Hafner, Danica (1993): Uspešnost utrjevanja demokracije na Slovenskem: nekateri kazalci. V Danica Fink - Hafner (ur.): *Problemi konsolidacije demokracije. Politološki dnevi Ankaran '93*, 19–35. Ljubljana: Slovensko politološko društvo.

- Fink - Hafner, Danica (1996): Political culture in a context of democratic transition. Slovenia in comparison with other post-socialist countries. V Fritz Plasser in Andreas Pribersky (ur.): *Political culture in East Central Europe*, 71–89. Aldershot: Avebury.

- Galić, Branka (2000): Politička kultura 'novih demokracija'. *Revija za sociologiju* 31(3/4), 197–208.

- Higley, John, Jan Pakulski in Włodzimierz Wesołowski (1998): Introduction: Elite change and democratic regimes in Eastern Europe. V John Higley, Jan Pakulski in Włodzimierz Wesołowski (ur.): *Post-communist elites and democracy in Eastern Europe*, 1–33. Basingstoke, London: Macmillan, New York: St. Martin's Press.

- Huntington, Samuel P. (1993): *The third wave: democratization in the late twentieth century*. Norman, London: University of Oklahoma Press.
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, Chichester: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (2000): Culture and democracy. V Lawrence E. Harrison in Samuel P. Huntington (ur.): *Culture matters: how values shape human progress*, 80–97. New York: Basic Books.
- Klingemann, Hans-Dieter in Dieter Fuchs (2006): Democratic communities in Europe: A comparison between East and West. V Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs in Jan Zielonka (ur.): *Democracy and political culture in Eastern Europe*, 25–66. London, New York: Routledge.
- Klingemann, Hans-Dieter, Dieter Fuchs, Susanne Fuchs in Jan Zielonka (2006): Introduction. Support for democracy and autocracy in central and Eastern Europe. V Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs in Jan Zielonka (ur.): *Democracy and political culture in Eastern Europe*, 1–21. London, New York: Routledge.
- Kolenc, Janez (2002): *Politična kultura na prehodu v demokracijo (primer Slovenije)*. Ljubljana: i2.
- Lijphart, Arend (1977): *Democracy in plural societies: a comparative exploration*. New Haven, London: Yale University Press.
- Linz, Juan J. in Alfred Stepan (1996): *Problems of democratic transition and consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.

- Lukšič, Igor (2006): *Politična kultura. Političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- Miheljak, Vlado (2006): Slovenia in central Europe. Merely meteorological or a value kinship? V Hans-Dieter Klingemann, Dieter Fuchs in Jan Zielonka (ur.): *Democracy and political culture in Eastern Europe*, 119–147. London, New York: Routledge.

- Mishler, William in Detlef Pollack (2003): On culture, thick and thin: toward a neo-cultural synthesis. V Detlef Pollack, Jörg Jacobs, Olaf Müller in Gert Pickel (ur.): *Political culture in post-communist Europe. Attitudes in new democracies*, 237–256. Aldershot: Ashgate.

- *New Democracies Barometer V* (1998). Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde.

- Plasser, Fritz in Peter Ulram (1996): Measuring political culture in East Central Europe. Political trust and system support. V Fritz Plasser in Andreas Pribersky (ur.): *Political culture in East Central Europe*, 3–33. Aldershot: Avebury.

- Powell, Bringham G., Jr. (1982): *Contemporary democracies. Participation, stability and violence*. Cambridge: Harvard University Press.

- Pribersky, Andreas (1996): The symbolic dimension. Political anthropology and the analysis of ECE political cultures. V Fritz Plasser in Andreas Pribersky (ur.): *Political culture in East Central Europe*, 51–57. Aldershot: Avebury.

- Pridham, Geoffrey in Paul Lewis (1996): Introduction: Stabilising fragile democracies and party system development. V Geoffrey Pridham in Paul Lewis (ur.): *Stabilising fragile democracies. Comparing new party systems in southern and eastern Europe*, 1–22. London, New York: Routledge.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi in Raffaella Y. Nanetti (1993): *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Pye, Lucien (1968): Political culture. V David L. Sills (ur.): *International encyclopedia of the social sciences*, 218–225. New York: The Macmillan Company, The Free Press.
- Szajkowski, Bogdan (1997): Poland. V Roger Eatwell (ur.): *European political cultures: conflict or convergence*, 157–171. London, New York: Routledge.
- Sztompka, Piotr (1993): Civilizational incompetence: the trap of post-communist societies. *Zeitschrift für Soziologie* 22(2), 85–95.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: a sociological theory*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Tomšič, Matevž (2002): *Politična stabilnost v novih demokracijah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tomšič, Matevž in Mateja Rek (2006): Kulturni vidiki ekonomskega in političnega razvoja: stare in nove članice EU v primerjalni perspektivi. *Organizacija. Revija za management, informatiko in kadre* 39(1), 28–34.

- Welzel, Christian, Ronald Inglehart in Hans-Dieter Klingemann (2003): The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research* 42(3), 341–379.
- Zver, Milan (2002): Politična kultura in evropske integracije. *Teorija in praksa* 39(6), 1000–1016.
- Županov, Josip (1987): Egalitarizam i Industrijalizam. *Naše teme* 31, 167–209.

Internetni viri

- Internet 1
Uslaner, Eric (2003): *Trust and civic engagement in East and West*.
Dostopno na
http://siteresources.worldbank.org/EXTECAREGTOPSOCDEV/Resources/Uslaner_Trust_Civic_Engagement_East_West.doc (8. april 2008).
- Internet 2
Freedom House (2007): *Table 1. Nations in Transit 2007. Ratings and democracy score summary*. Dostopno na
http://www.freedomhouse.hu/images/fdh_galleries/NIT2007/rating%20and%20democracy%20score%20summary3.pdf (8. april 2008).
- Internet 3
Freedom House (2007): *Nations in Transit 2007 Methodology*. Dostopno na
http://www.freedomhouse.hu/images/fdh_galleries/NIT2007/nit%2007%20methodology.pdf (8. april 2008).

– Internet 4

Lipset, Seymour M. (1994): *The social requisites of democracy revisited*.

Dostopno na <http://proquest.umi.com.nukweb.nuk.uni->

[lj.si/pgdweb?index=29&did=1528743&SrchMode=1&sid=6&Fmt=3&VInst=P](http://proquest.umi.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/pgdweb?index=29&did=1528743&SrchMode=1&sid=6&Fmt=3&VInst=P)

[ROD&VType=PQD&RQT=309&VName=PQD&TS=1210618479&clientId=1](http://proquest.umi.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/pgdweb?index=29&did=1528743&SrchMode=1&sid=6&Fmt=3&VInst=P)

[6601#indexing](http://proquest.umi.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/pgdweb?index=29&did=1528743&SrchMode=1&sid=6&Fmt=3&VInst=P) (13. maj 2008).